

Osvrti i kritike

Niko Kapetanić, *Politička povijest Konavala od VIII. do kraja XV. stoljeća/Political History of Konavle from the 8th until the end of the 15th Century*, Dubrovnik: Društvo prijatelja dubrovačke starine, 2024. 110 str.

U svojem je proučavanju ravnoteže između planinske kore i njenog podzemnog plašta Ruđer Bošković ovaj odnos zamislio kao "zemlju koja diše". Načela Boškovićeve izostazije vrijede u proučavanju ranih povijesnih razdoblja u kojima se, osim pisanih izvora, moramo nasloniti na arheologiju, a u novije vrijeme i na genetiku. Niko Kapetanić u svojim je brojnim knjigama i radovima - u kojima je obradio raznorodne dubrovačke teme geografski protegnute od crkve sv. Vlaha na otoku Sušcu do granice na Prevlaci - najveću pozornost posvetio konavoskim temama, od antike do modernosti. Tek kad je napisao zaokružene studije o konavoskim lokalitetima, utvrdama, rodovima i granicama, usudio se pisati o srednjovjekovnim Konavlima jer je dobro znao da se površinska kora ne može razumjeti bez podzemnog plašta na kojemu stoji. Kapetanića je za pisanje ove knjige pripremio dubinsko poznavanje arheološkog materijala, čijem se proučavanju posvetio od svojih znanstvenih početaka, kao i povjesničarski uvidi stečeni na terenu i u arhivu.

Konavle su dugo vremena u historiografiji bile zapostavljene ili, kako navodi Kapetanić, ignorirane, no njegovom je zaslugom ovaj propust ispravljen. Ovom smo znanstvenom monografijom napokon dobili pravu sintezu konavoskog srednjovjekovlja, tiskanu dvojezično i s lijepim grafičkim slogom i preglednim kartama koje krasi i sve autorove dosadašnje knjige.

Svoju je knjigu autor razdijelio u osam cjelina, prema vrhovnoj vlasti nad Konavlima. No to je samo politički okvir i kronološki korzet, dok se u ovoj pitomoj udolini sa svojim pripadajućim gorjem život odvijao u vlastitom ritmu "dugog trajanja" i s vlastitom elitom na čelu. Glavni su subjekt Kapetanićeve knjige stoga Konavljani, a ne njihovi daleki formalni gospodari. Polazišna je teza da Konavle kao povijesno-politička cjelina neprestano čuvaju svoj politički i gospodarski karakter bez obzira na povijesna preslagivanja, da se kontinuitet prostora i stanovništva prenosi kroz naraštaje i da nema oštih povijesnih rezova; jednostavno rečeno da su, unatoč demografskim procesima, Konavljani oduvijek bili Konavljani! Uvodno daje geografsku podlogu prostora koji krasi obilje vode i plodne zemlje, pogodni uvjeti za stočarstvo i strateška važnost kraja smještenog nadomak sjedišta ilirske države u obližnjem Rizonu (*Rhizon*), a kasnije, u srednjem vijeku, smještenog između dvaju jakih urbanih središta, Dubrovnika i Kotora. U povijesnim zapisima izranjaju s Epidaurum, koji su Rimljani uzdignuli u rang kolonije i čiji su ager proširili do Trebinja (*Asanum*); krasio ga je veliki broj poljoprivrednih imanja (*villae rusticae*), prošaranost cestama, poljima i mlinovima, pri čemu je akvadukt, dug 16

milja od današnje Vodovađe do Cavtata, činio kralježnicu čitavog prostora i cijelom je kraju dao ime. Bizantski car Konstantin Porfirogenet prvi u X. stoljeću bilježi ime Kanali (*Καναλή*), *konal* ili *kono* (kako ga i danas Konavljani zovu) kao naziv čitave arhontije, čime je potvrdio da tamo još živi antičko nasljeđe.

Kapetanić ovom caru i njegovom historiografskom krugu posvećuje čitavo poglavlje, pri čemu se obračunava s mitologijom bizantskog dvora koja doseljenje Hrvata i Srba pripisuje caru Herakliju (610. – 641.). Autor nam zorno pokazuje koliko su radovi bizantskog vladarskog kruga: Porfirogenetov *De administrando imperio te Vita Basillii* i *De Cerimoniis* dragocjeni za političku povijest jadranskih i prijadranskih Sklavinija, uključujući Konavle i Konavljane koje su caru istoznačnica za arhontiju i za narod, no koliko su štetni za onu etničku. Porfirogenet ispravno navodi da je Epidaur stradao od Avara pred kojima su građani prebjegli u Dubrovnik i Drač, no Kapetanić uvjerljivo predočuje da se nije radilo o nestanku starog stanovništva i doseljenju novoga. Nakon razaranja početkom 7. stoljeća, Avari su se odmah povukli u Panoniju, koja ih je jedina mogla prehraniti, pa južno od Save ne nalazimo njihove ostatke. Unatoč gubitku urbanog centra, Konavljani nastavljaju svoj život; autor u knjizi pokazuje da je njihova povijest endogena, oslonjena na izvornu kristalizacijsku jezgru koju će snažiti slavenski doseljenici. Ovaj se kulturno retardirani rimsko-ilirski prostor polako slavenizira i omasovljuje stoljeće i pol prije organiziranog naseljavanja Hrvata i Srba koje je započelo krajem VIII. stoljeća, kada su Hrvati osvojili avarski ring u Panoniji, nakon čega su se spustili na jug i to na franačku inicijativu.

Pišući o događajima iz 9. stoljeća, onima nakon završetka navedenih migracija, Porfirogenet arhontiju Konavle smješta u isti rang s ostalih šest političkih cjelina: Hrvatskom, Paganijom, Zahumljem, Travunijom, Dukljom i Srbijom. Jezgru Konavala čini istoimena župa, koja se uz zaštitu bizantske vlasti širi na susjedne, od Žrnovnice na zapadu do Dračevice na istoku. U pisanoj povijesti ulazi s rastegnutom granicom od Omble do Kotora i, kako autor zorno pokazuje, ravnopravna je po površini i značenju ostalim jadranskim Sklavinijama. Ističe Porfirogenetov krunski podatak da za jakoga Bazilija I. Makedonca 870./871. godine Konavljani zajedno s Hrvatima, Srbima, Zahumljanima i Travunjanima sudjeluju u opsadi saracenskog Barija. Porfirogenet navodi pet konavoskih "naseljenih gradova", s time što su Travunija/Trebinje i Vrm neprijeporno na teritoriju Travunije, dok je Risan kao sastavni dio župe Dračevice u sastavu konavoske arhontije. Porfirogenetove Lukavete (*Λουκάβεται*) Kapetanić vidi u Zastolju, podno Dunava, geografskom i političkom središtu Konavala, gdje je početkom 15. stoljeća zabilježen predio Lukanj dol (Lukan dol, Lukavi dol), a Zetlivi (*Ζετλήβη*) su po autoru na mjestu ili u blizini ruševina antičkog Epidaura (Cvetlivi, Cetlivi *ergo* Captat).

U sljedećim poglavljima autor prati Konavle u sastavu Travunije (nakon 950. do 1042./43.) te potom Duklje od 1042./43. do oko 1150. godine. To je doba popa Dukljanina koji u svom *Ljetopisu* spominje tri konavoske župe: Konavle, Žrnovnicu i Dračevicu pri čemu čitav prostor od Hercegovine do Drača, s Konavlima u središtu, smješta unutar Crvene

Hrvatske. Nakon pada Duklje Konavle su kratkotrajno ponovno pod vlašću Bizanta, točnije Emanuela I. Komnena, koji će, kao posljednji od bizantskih careva, igrati integrativnu ulogu, ali samo na prostoru južnih jadranskih Sklavinija, od Zahumlja istočnije. U tom razdoblju izranja veliko ime konavoske povijesti, Devesije (Deveš), prvi vladar kojemu znamo ime i koji je obnovio "drugu konavosku arhontiju" pa se u svojoj darovnici iz 1164. godine titulira kao gospodar (*dominus*) Konavala i Žrnovnice. Nakon careve smrti, 1180. godine, uslijedila je dugotrajna raška uprava u Konavlima, do 1373. godine, koju autor razmatra u razdoblju do Dušanove smrti 1355. godine i nakon toga, kad se država raspala na više cjelina, u kojima područni gospodari obnašaju stvarnu vlast. No, raški su vladari daleko od Jadrana pa se, po autoru, pojavljuju više kao "drugostupanjska" vlast, pri čemu Konavljeni samostalno upravljaju župom. O tome svjedoči konavoski knez Črnomir, vladar od Grada do Molunta, stiješnjen u sukobu Dubrovčana i raškog kralja Uroša I., koji je u ratu od 1252. do 1254. dva puta opsjeo Dubrovnik, pljačkajući i praveći štetu. Kapetanić analizira Črnomirovo pismo dubrovačkom knezu u kojemu se vidi visoki stupanj konavoske autonomije jer se spor pokušava riješiti lokalno, bez arbitriranja kralja. Prvu je polovicu 14. stoljeća obilježio novi gospodar Konavala, župan Poznan Purčić (*Poznanus de Purchia*), koji je od 1306. do 1344. godine u sukobima između hrvatskih velikaša, bosanskog bana i srpskih kraljeva četiri puta mijenjao stranu, iz čega se vidi nestabilnost konavoskog srednjovjekovlja.

Odnos konavoskih knezova sa središnjim vlastima ipak je marginalan u odnosu na međugru Konavala i Dubrovnika, od početka upućenih jedno na drugo. Svjestan gospodarskog, strateškog i simboličkog potencijala Konavala, gdje leži njihov stari Epidaur - njihova *Civitas Vetus, Ragusa Vecchia* ili Captat - u svome približavanju Konavlima Dubrovnik primjenjuje, kako autor navodi, strpljivu "puzajuću" taktiku. S Konavljanima se dogovaraju o sadnji trajnih kultura, u prvom redu vinograda, siju žito, drže stoku, svinje, volove i košnice, a zakupljeno upisuju kao svoje vlasništvo, primjenjujući uspješnu strategiju kojom su do sredine 14. stoljeća Konavljanima u cijelosti oteli Breno, današnju Župu dubrovačku.

Poslije Dušanove smrti njegov je nasljednik car Stefan Uroš V. Nežak (1355.-1371.) predao Konavle u feud humskom knezu Vojislavu Vojinoviću, čime je otvorio novo razdoblje konavoske povijesti obilježeno dvojicom "oblasnih gospodara", njime i Nikolom Altomanovićem. Slabljenje raške vlasti iskoristio je Đurđe I. Balšić, koji je kratkotrajno, od 1373. do 1377., vladao Konavlima preko Radića, zajedničkog kefalije za konavosku i dračevičku župu. Autor se posvećuje dinamičnoj događajnici kraja 14. stoljeća koja ide na ruku osnaženom anžuvinskom Dubrovniku. Nakon Tvrtkove smrti, 1391. godine, slijedi razdoblje nestabilnosti tijekom kojega će bosanska vlastela međusobno dijeliti Konavle, pri čemu su se kao gospodari zapadnog dijela s Captatom nametnuli Radinovići, a onog istočnog Sandalj Hranić. Godine 1419. iscrpljeni je velmoža Hranić, bez vlastitog potomka i u otvorenom ratu s Radinovićima, Dubrovčanima prodao svoj istočni dio,

od Popovića do rta Oštro za 36.000 perpera ili 12.000 dukata. Nakon nepunih osam godina, 1426. godine, od Radoslava Pavlovića Radinovića, kupili su i preostali zapadni dio, uz iste uvjete.

Konavle su time trajno, preko snažnog, uređenog i što je najvažnije slobodnog Dubrovnika, uvršteni u zapadni, katolički civilizacijski krug. S druge strane, stjecanjem Konavala Dubrovčani su ojačali svoju Republiku u trenutku kada joj se, kupnjom Dalmacije 1409., sa zapada približava Venecija, a s istoka Osmanlije. Premda je iz knjige razvidno da su Konavljani od početka arhontije čuvali i očuvali svoj karakter i autonomiju, sjena slabog, nemoćnog Bizanta i njegovih povijesnih i crkvenih derivata urodila je političkom nestabilnošću, brzim izmjenama političkih gospodara, kulturnim i duhovnim siromaštvom na rubu katoličkog svijeta ugroženog herezom bogumilstva i poganstva.

Autor završno poglavlje posvećuje organizaciji konavoske knežije pod dubrovačkom vlašću, nakon što je ovo područje proglasila svojim feudalnim posjedom. Župana je zamijenio dubrovački knez (*conte*) sa sjedištem u Pridvorju, koji će tamo ostati do kraja Republike 1808. godine. Dosljedna svojem kolonijalnom modelu, Vlada je isprva, 1419. godine, odlučila Konavljanima istočnog dijela oduzeti svu zemlju i sve ih učiniti kmetovima, no nakon žestokog otpora morala je 1423. popustiti i 66 obitelji vlasteličića ostaviti kuću s oborom i uglavnom onu zemlju koju su dotada obrađivali, dok im je oduzela onu njihovih kmetova. Obradivu površinu u ovom dijelu Dubrovčani su podijelili na 37 decena. Godine 1427., kada su kupili Pavlovićev dio, nesmetano su ušli u posjed podijelivši ga na 38 decena, pri čemu tamošnjim vlasteličićima ništa nisu ostavili. Ovo privatizacijsko preslagivanje s obiljem građe, kojemu je autor u cijelosti posvetio svoju knjigu *Konavle u XV. stoljeću* (Gruda, 2011.), Knežiju je iznenada, kako je dojmljivo istaknuo, "obasjalo s tisuću reflektora". Iz podjele zemljišta, zorno prikazane u priloženim kartama, doznaje se za njihove vlasnike te - podjednako značajno - za više od 3.300 tadašnjih toponima. Od tada pa sve do kraja Republike, ne postoji manjak, nego preobilje povijesne građe o Konavlima, koja čeka i ostale istraživače.

Autor je u knjizi istaknuo da većina današnjih općina u Republici Hrvatskoj posjeduju povijest i ime staro nekoliko stoljeća, dok ono konavosko seže u rimsko doba. Ova je knjiga neobično važna jer smo u njoj dobili studiju jedne izgrađene arhontije ili sklavinije koja je do danas sačuvala dio svojih izvornih obilježja, dok nam sinteze Paganije, kasnije Marianije, Zahumlja i Travunije još uvijek nedostaju. Konavle su, za razliku od spomenutih, jedini idealno-tipski povijesni model arhontije ili sklavinije koja je preživjela u svojoj povijesnoj mijeni. Stoga je ova knjiga iskorak, poticaj i ogledni model kako pristupiti povijesti istočnojadranskog srednjovjekovlja, kako bi se putem cjelovitih monografija zaokružila povijest naše nazočnosti na istočnom Jadranu.

Josip Vrandečić
Sveučilište u Splitu

Ivana Tomas, *Opatija sv. Marije na otoku Mljetu/St. Mary's Abbey on Mljet Island*. Zagreb-Dubrovnik: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu-FF press, Dubrovačka biskupija, 2021. 222 str.

Benediktinci, njihovo djelovanje, uloga i utjecaj na srednjovjekovna društva, kao i preostala kulturna baština u suvremenom vremenu, neiscrpana su istraživačka tema za brojne stručnjake. Ivana Tomas, povjesničarka umjetnosti i izvanredna profesorica na Katedri za umjetnost romanike i gotike pri zagrebačkom Filozofskom fakultetu, sažela je dosadašnja saznanja, vlastita istraživanja i zaključke o mljetskoj benediktinskoj opatiji i ukorčila ih u hrvatsko-engleskom izdanju knjige *Opatija sv. Marije na otoku Mljetu/St. Mary's Abbey on Mljet Island*. Monografija je objavljena 2021. godine u izdanju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Dubrovačke biskupije. Ivana Tomas dubrovačkoj publici i stručnoj javnosti nije nepoznata autorica. Njezini primarni istraživački interesi još od doktorske disertacije usmjereni su prema srednjovjekovnoj umjetnosti južne Dalmacije, prvenstveno prema crkvama tzv. južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa. Prije osam godina objavila je studiju o romaničkim crkvicama na otoku Lopudu. Tada je ponudila povijesni komentar o Elafitima u srednjem vijeku, a prilog o otocima u antici napisala je Maja Zeman, također povjesničarka umjetnosti i profesorica na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Obje stručnjakinje aktivne su i na projektu "Otkrivanje starih dubrovačkih katedrala".

Na samom početku, "Predgovor/Foreword" (str. 7-22) monografije potpisuju urednici Zlatko Jurić i Ivan Viđen. Ističu važnost djela, napose zbog dosadašnjeg izostanka cjelovitog pregleda. Tomas je strukturirala knjigu u nekoliko poglavlja, od kojih su pojedina njezini raniji članci, sada dopunjeni i prošireni. Na početku govori o dosadašnjim istraživanjima i rezultatima, zatim nudi povijesni pregled nastanka i razvoja opatije te na koncu piše o arhitektonskim rješenjima i graditeljskim utjecajima. Budući da se radi o hrvatsko-engleskom izdanju, malo se neobičnim čini da je knjiga koncipirana na način da se izmjenjuju potpoglavlja, a ne poglavlja, na hrvatskom i engleskom jeziku. Spomenimo, prijevod na engleski jezik potpisuju sama autorica te Marina Schumann.

U uvodnom dijelu "Stanje istraženosti/State of research" (str. 25-42) autorica iznosi teze starijih autora o crkvi sv. Marije na Mljetu, njezinoj dataciji i stilskom podrijetlu. Srž poglavlja pregled je razvoja dviju oprečnih teza o stilskom podrijetlu crkve i graditeljskim utjecajima. Upozorava da je već Ljubo Karaman crkvu dovodio u vezu sa spomenicima u Raškoj, na temelju pogrešne interpretacije križnog tlocrta crkve, a to su posebno kasnije isticali pojedini srpski istraživači, osobito Vojislav Korać i Milka Čanak Medić. Po završetku Drugog svjetskog rata, konzervatorsko-restauratorske radove na crkvi i samostanu proveo je Cvito Fisković koji je, dokazavši da je crkva izvorno bila jednobrodna, srušio Karamanovu tezu i doveo sv. Mariju na Mljetu u vezu s crkvama u prekomorskoj Apuliji. Tomas dodaje kako su upravo najnovija arheološka istraživanja provedena tijekom pretprošlog desetljeća omogućila da se govori i o graditeljskim strukturama koje su prethodile dolasku benediktinaca na Mljet.

Kontekstualni okvir postanka, razvoja i sutona mljetske benediktinske opatije autorica sažeto donosi u poglavlju "Povijest opatije/History of the abbey" (str. 43-74). Uglavnom se oslanja na nešto stariju literaturu (G. Čremošnik, V. Foretić, I. Kampuš, N. Klaić, I. Ostojić), pišući o postanku opatije i problematici autentičnosti sačuvanih donacionalnih isprava. To su listine zahumskog kneza Dese benediktincima iz Pulsana i Stefana Prvovjenčanog, utemeljitelja dinastije Nemanjića, sačuvane u kasnijim prijepisima. Kao *terminus post quem* autorici služi bula Aleksandra III. iz 1177. godine koja spominje crkvu sv. Mihajla na Mljetu u vlasništvu benediktinske opatije u Pulsanu. Autorica nastavlja izlaganje o dolasku Mljeta pod dubrovačku vlast, zatim o donošenju mljetskog Statuta, utemeljenju domaće benediktinske kongregacije te ujedno navodi znamenite opate i graditeljske poduhvate koje su poduzimali. Završava s najnovijom povijesti – ukinućem opatije, promjenama vlasnika, osnivanjem parka prirode, nacionalizacijom, pretvaranjem samostana u hotel, denacionalizacijom te najnovijim vijestima o održavanju kompleksa.

U središnjem poglavlju "Samostanski sklop/The monastery complex" (str. 75-160) autorica u nekoliko potpoglavlja razlaže postanak gradnje crkve i samostana, pregradnje i preuređenja, ističući kako je postojeće stanje spomenika rezultat faza od 13. do 18. stoljeća. Poglavlje započinje spomenom graditeljskih struktura koje su prethodile srednjovjekovnoj crkvi i samostanu. Tako su na otočiću nasred Velikog jezera pronađeni ostatci predrimске gradine, a na mjestu samostana ostatci kasnoantičke utvrde. Srednjovjekovni samostan nastajao je i mijenjao se, zaključuje Tomas, u tri faze. U prvoj romaničkoj fazi podignuta je jednobrodna crkva s kupolom, oko 1200. godine – autorica pretpostavku temelji na analizi spomenika i ranije navedenih oskudnih povijesnih vrela – kada je vjerojatno započela i gradnja samostana. Drugu romaničku fazu autorica raspoznaje u drugoj polovici 13. stoljeća, kada je izgrađeno predvorje i zvonik, a gradnja samostana dovršena. Gotička faza u kojoj predvorje dobiva obrambenu funkciju odvijala se u drugoj polovici 14. i početkom 15. stoljeća. Tomas ju dovodi u vezu sa zabilježenim sukobima Mljećana i opata te konačnim smanjenjem njegovih ovlasti 1410. godine. Na mjestu srednjovjekovnog samostana krajem 15. i tijekom 16. stoljeća podignut je novi samostan, a osmanska ugroza dodatno je promijenila izgled cijeloga kompleksa gradnjom obrambenih kula, napose tzv. Gundulićeve kule (po opatu Bernardu Gunduliću) ponad predvorja crkve, i zidova. Barokno preuređenje crkve uslijedilo je, nastavlja Tomas, u 17. stoljeću dodavanjem dviju bočnih kapela – tako je crkva dobila križni tlocrt – te u sljedećem stoljeću opremanjem baroknim oltarima i dodatnim utvrđivanjem cijeloga samostanskog kompleksa. Autorica zatim usmjerava pažnju na samu crkvu sv. Marije, opovrgavajući tezu Josipa Stošića kako ona izvorno nije bila samostanska, te je dovodi u vezu sa srodnim građevinama na istočnoj jadranskoj obali, posebice sa sv. Marijom Koleđatom u Kotoru. Raspravljajući o predvorju crkve, Tomas ističe više faza u njegovoj gradnji te zatim usmjerava pozornost na dvije sačuvane skulpture - sv. Ivana Krstitelja i Anđela s kadionicom. Od posebne joj je važnosti ukradena figura, danas vidljiva na starim

fotografijama, koja vjerojatno predstavlja svetog Mihajla. Budući da se figure datiraju u kasno 12. ili rano 13. stoljeće, autorici je potonja skulptura izrazito važna jer je sv. Mihajlo osobito čašćen u benediktinskom redu, a ranije navedena papinska bula i spomen crkve posvećene upravo tome svecu, svjedočanstvo su rane prisutnosti toga kulta na Mljetu.

U poglavlju "Crkva sv. Marije – pitanje utjecaja/St. Mary's church – the question of influences" (str. 161-194) autorica se vraća na pitanje s početka knjige, razmatrajući dvije suprotne teze o stilskom podrijetlu crkve. Unatoč ranije spomenutoj apulijskoj tezi, Tomas smatra kako je sv. Marija na Mljetu, srodna jednostavnim jednobrodnom crkvama iz okolice Barija, ipak nešto monumentalnija. Povezanost s tzv. raškom graditeljskom školom i crkvama u Kuršumliji, Rasu, Studenici i Žiči počivala je na pogrešnoj tezi o križnom tlocrtu, no čak i nakon opovrgavanje te teze nastojalo ju se dovesti u vezi s navedenim crkvama koje ipak slijede uzore iz Bizanta, a samim time imaju i drukčiju organizaciju prostora zbog istočnog ritusa. Tomas smatra kako mljetsku crkvu treba prije svega promatrati u kontekstu benediktinskoga graditeljstva, a to je prije svega isticanje kupole nad volumenom same građevine, zatim gradnja predvorja koja je povezana s benediktinskim hodočasničkim mjestima, što je sv. Marija vjerojatno bila jer je i danas sačuvan srebrni pokrov čašćene ikone iz 14. stoljeća, a kasnije i Mavro Orbini spominje mljetsku *imagine antichissima*. Konačno, trodijelno svetište mljetske crkve, zaključuje Tomas, imitira troapsidalna svetišta, karakteristična za trobrodna monumentalna benediktinska zdanja.

Na samom kraju autorica donosi "Zaključna razmatranja/Conclusive remarks" (str. 195-200) u kojima naglašava povijesno-umjetničku vrijednost benediktinskoga kompleksa na Mljetu, rezimirajući još jednom svoje teze, a napose onu posljednju kako je najispravnije ovaj vrijedan spomenik - samu crkvu - interpretirati u kontekstu benediktinskoga graditeljstva. Slijedi "Popis literature/Bibliography" (str. 203-209) i "Popis ilustracija/List of illustrations" (str. 210-222). Knjiga je doista bogato opremljena sa skoro pedeset starijih i vrijednih te novih fotografija kompleksa, tlocrtima, prikazima različitih graditeljskih etapa, ali i fotografijama te tlocrtima srodnih crkava o kojima je autorica u tekstu raspravljala.

Ivana Tomas ostaje na tragu svojih dosadašnjih istraživanja, pokušavajući uvijek dati i opaske o važnosti konzervacije spomeničke baštine. Ova knjiga može poslužiti kao uzor za daljnje monografske obrade ne samo benediktinskih samostanskih kompleksa, već i drugih na dubrovačkom području, ali i šire. Važno je i izdavanje na engleskom jeziku pa ostaje nadati se da će ova knjiga naći čitatelje među mnoštvom posjetitelja kako Mljeta, tako i Dubrovnika, a poslužiti će im kao prikladan i detaljan vodič kroz jedan segment bogate i vrijedne spomeničke baštine južnog Jadrana.

Ivan Mrnarević

Filozofski fakultet u Zagrebu, doktorand

Irena Benyovsky Latin, *Socijalna topografija srednjovjekovnoga Dubrovnika. Transformacija predgrađa u središte grada u mletačkom razdoblju (1205. – 1358.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024. 386 str.

Knjiga *Socijalna topografija srednjovjekovnoga Dubrovnika. Transformacija predgrađa u središte grada u mletačkom razdoblju (1205. – 1358.)*, autorice Irene Benyovsky Latin, iznimno je vrijedan doprinos spoznavanju prostornog razvoja i planiranja srednjovjekovnoga Dubrovnika u razdoblju 13. i prve polovice 14. stoljeća, odnosno, u periodu mletačke vlasti. Ova knjiga ustvari zahvaća mnogo šire u problem prostornog i društvenog razvoja Dubrovnika, od njegovih početaka do zaokruživanja srednjovjekovnog grada u 14. stoljeću. Pripadnost Dubrovnika Veneciji trajala je, u historiografiji često podcijenjene, 153 godine. Tijekom toga vremena u gradu su se odvijali ključni procesi u političkom i odnosnom društvenom sazrijevanju komune, čiji je vjerojatno najeksplicitniji događaj bio zatvaranje plemićkog vijeća (*serrata*) 1332. godine. No, u manje očiglednom, "drugom planu" (barem iz današnjeg pogleda), odvijala se transformacija fizičkoga grada, njegov kontrolirani rast i planirano oblikovanje.

Pitanje širenja prvog dubrovačkog nukleusa i integriranja novih naseljenih područja, premda su ga se mnogi istraživači dotaknuli u studijama pojedinih arhitektonskih ili urbanističkih sklopova, još nije sustavno razrađeno uz kritičko korištenje svih vrsta izvora, a najveći korak u tom smjeru napravio je Lukša Beritić još 1958. godine, oslanjajući se ipak pretežno na pisane izvore. Pionirski prilozi problemu, prvenstveno onaj Milana Preloga, a donekle i Lukše Beritića, bili su usredotočeni na ključnu ulogu dviju regulacija kodificiranih u Statutu (one iz 1272. koncentrirane na uređivanje predgrađa te one iz 1296. koja je za cilj imala obnovu kasnijeg seksterija sv. Nikole / Prijeko nakon požara), no razdoblje urbanog razvitka, koje je neposredno prethodilo ovim zabilježenim regulacijama, ostalo je istraživački donekle zanemareno.

U historiografiji prostornog razvoja Dubrovnika, a s obzirom na visoku razinu kontrole nadležnih upravnih tijela, kontinuirano je tinjala pretpostavka da je uređeno obličje grada odraz uređenog društvenog sustava, a studija Irene Benyovsky Latin svojom metodologijom tu tezu postavlja kao temelj promišljanju prostornog razvoja. Već u samom naslovu naznačen je fokus na društvenom kontekstu prostornoga razvoja, a njegov podnaslov ukazuje i na značajan kontekst političke vladavine. Spoznaje o ranoj poleogenezi Dubrovnika, raspršene po brojnim publikacijama, često su dovodile do proturječnih zaključaka. Mnogi su autori, svjesni nedovoljne istraženosti (kako arheološke, tako i komparativne) rane povijesti Dubrovnika, objavljivali tek izvješća arheoloških iskopavanja ili pojedinačne analize izvora, doprinoseći time vjerojatno i više nego što su doprinijele preuranjene sinteze. Ova knjiga spada u one rijetke studije ranoga Dubrovnika koje nediskriminatorno uzimaju u obzir sve dostupne izvore, pristupaju istraživačkom pitanju bez prethodno formuliranih zaključaka te stoga donose čvrste temelje za daljnja istraživanja.

Osim što se referira na sve pojedinačne (i često proturječne) prethodne hipoteze, ova studija donosi bitan metodološki iskorak primjenom kombinacije metoda socijalne topografije i urbane morfologije. Metode socijalne topografije, odnosno analizu rasporeda aktivnosti i vlasništva društvenih grupa u urbanom prostoru, autorica je već primjenjivala na primjerima više srednjovjekovnih dalmatinskih gradova (prvenstveno Trogira) pa okrupnjivanje njenih prethodnih istraživanja Dubrovnika predstavlja željno očekivani zreli povijesnourbani uvid. Preplitanjem socijalne topografije s metodama urbane morfologije (uočavanja prostornih obrazaca u urbanom tkivu), uz primjenu ključne metode prostorne sintakse kao njihove poveznice, ovo istraživanje dodatno dobiva na složenosti i pruža svojevrsni metodološki obrazac za proučavanje srednjovjekovnog urbanog razvoja. Ovakav pristup značajno se oslanja na analizu društvenih agensa širenja grada (obitelji i grupa *odozdo*, kao i vlasti u različitim formacijama *odozgo*), što se detaljno razlaže u drugome dijelu knjige. Za razumijevanje primijenjenog istraživačkog pristupa ključno je uvodno poglavlje u kojem se objašnjavaju navedeni metodološki obrasci, a usto se tragovi njihova uvođenja u istraživanje dubrovačkog urbanizma pronalaze u starijoj historiografiji.

Bez obzira na to što se knjiga fokusira na predgrađa, odnosno, prostore koji se formiraju sjeverno od najstarije urbane jezgre i njihovih najužih podgrađa, grad se promatra kao cjelina kojeg su podgrađa organskim dijelom. Pritom treba naglasiti da je već sama diferencijacija podgrađa kao nesamostalnih aglomeracija uz najranije poteze gradskih fortifikacija od predgrađa kao nukleusa iz kojih su se razvile nove gradske četvrti te koji su generirali planirano širenje grada, nemjerljiv doprinos konceptualizaciji ranog urbanog razvoja.

Prvi dio knjige, pod naslovom "Transformacija predgrađa u središte grada od pretkomunalnoga doba do kraja mletačke vlasti", posvećen je analizi predgrađa metodom urbane morfologije, prožetom gustim referencama na dosadašnje spoznaje o razvoju Dubrovnika, od prvih začetaka naselja do naselja u pretkomunalnom i ranom komunalnom razdoblju, odnosno, prije i nakon dviju ključnih urbanih regulacija. Analizirajući usmjerenja prostornih komunikacija sačuvanih u današnjem urbanom tkivu, autorica u suradnji s arhitekticom Ivanom Haničar Buljan pronalazi ulične pravce usklađenih usmjerenja čime se uvjerljivo otkrivaju obrisi nekoliko ranih sukcesivnih faza razvoja naselja te prikazuju u sintetičkom obliku mapā s ucrtanim usmjerenjima i protezanjima. Autorica preciznom analizom pisane izvore (suvremene pretežno notarske, kao i kasnije narativne) povezuje s rezultatima arheoloških istraživanja provedenih tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, kao i s rezultatima prostorne analize sačuvanog urbanog tkiva te tako identificira usmjerenja i protezanja javnih komunikacijskih pravaca u području najranijih proširenja (podgrađa) i proširenja formiranih i reguliranih tijekom 13. stoljeća (predgrađa). Upravo na temelju usporedne analize usmjerenja i protezanja ranih gradskih komunikacija, predložena je rekonstrukcija faza: analizom usmjerenja uočene su podudarnosti koje se

mogu grupirati u razvojne faze podgrađa i predgrađa, dok se analizom protezanja ulica, odnosno (dis)kontinuiteta u njihovu pružanju, ustanovio vjerojatni slijed spajanja više nukleusa predgrađa. Ovakvom interdisciplinarnom metodom uočene su pravilnosti koje govore o pravilnom ortogonalnom planiranju koje značajno prethodi poznatoj regulaciji zapisanoj u Statutu 1272. godine, tj. već u fazi povezivanja utvrde na Lausu (Kaštio) s castrumom u luci, ali (i još važnije!) u kasnijem, pretkomunalnom razvoju grada.

Upravo je metodološki pristup koji kombinira područja urbane povijesti, arheologije i prostorne analize urbanističkih cjelina bio ključan da bi se napravio ovaj velik pomak u razumijevanju najranijeg prostornog razvoja grada Dubrovnika, a neka od preostalih nerazjašnjenih pitanja u budućnosti bi se mogla osvijetliti daljnjim interdisciplinarnim suradnjama. No, ono što predstavlja pouzdan temelj za nastavak istraživanja, kao i za druga istraživanja srednjovjekovne povijesti Dubrovnika, upravo je povezivanje prostornog širenja grada s društvenim i političkim procesima. Konačno, treba podcrtati još jedan važan metodološki pomak: umjesto kronološke zadatosti proučavanja "razvoja" kasnijih oblika iz ranijih, ovaj pristup omogućava mnogo prirodniju perspektivu za proučavanje oblika koji su gotovo iščezli, odnosno, koji su sačuvani samo u tragovima (poput "usmjerenja" javnih komunikacija). Primijenjena perspektiva ovdje je obrnuta: stariji oblici traže se u mlađima, oslanjajući se na poznavanje društvenih procesa koji su doveli do odnosnih prostornih transformacija. Stoga je ova studija karika koja je nedostajala da se ozbiljnije i sveobuhvatnije pristupi istraživanju rane komunalne faze grada, a zatim i najranije dubrovačke poleogeneze, tj. njegovog bizantskog ishodišta.

U drugome dijelu, naslovljenome "Socijalna topografija predgrađa", minuciozno se analizira prostorna organizacija pojedinačnih vlasteoskih blokova na području predgrađa južno od Place, no također i na prostoru sjeverno od Place, gdje se u analizu uvode i tamošnji crkveni i općinski posjedi formirani u navedenom razdoblju. Na području predgrađa analizirani su posjedi izabranih četrnaest najistaknutijih dubrovačkih obitelji. Prostorna organizacija ovih posjeda, nužnošću slijeđenja izvora koji opisuju tek neposredne granice blokova, određena je tek relativno, uz načelno određen apsolutni smještaj na nešto manje detaljnoj razini. U ovome se poglavljju kristalizira kombinirani pristup prostorne i socijalne analize, gdje se kroz kontinuitete (i diskontinuitete), omogućene tolerantnim odnosom mletačke vlasti prema dubrovačkoj vlasteli, prati smještaj i transformacija vlasteoskih blokova. Kroz gustu mrežu podataka o pojedinim osobama i građevinama, autorica je uspjela prepoznati odraze susjedskih (prostornih) odnosa u obiteljskim i poslovnim (društvenim) vezama. Očekivanim daljnjim radom na ovom materijalu, trebalo bi doći do uklapanja ocrtanih situacija blokova u temeljnu urbanističku matricu (ocrtanu u prvom dijelu knjige), čime bi rani vlasteoski sklopovi dobili i svoj apsolutni smještaj.

Treći dio knjige, naslovljen "Izvori za socijalnu topografiju srednjovjekovnoga Dubrovnika", donosi ekstenzivni pregled žanrovski raznorodnih pisanih i likovnih izvora, uz objavu nekoliko do sada nepoznatih prikaza Dubrovnika iz europskih arhiva. No, povrh

pregleda, donosi se historiografsko-metodološki osvrt: narativni se izvori (uglavnom anali i kronike) uspoređuju i pokušava se ustanoviti metodološki vjerodostojan pristup za njihovo korištenje, dok se detaljnim uvidom u serijske izvore gradske administracije i notarijata pokazuje njihova relevantnost za proučavanje aspekata socijalne topografije. Gledani iz toga rakursa, ovi izvori ne predstavljaju samo bazen više ili manje vjerodostojnih podataka, već i neku vrstu scene, "pozadinske ideje" o gradu u njegovoj prošlosti i sadašnjosti, pred kojom su srednjovjekovni Dubrovčani razvijali svoj grad. Takva slika, bez obzira na "povijesnu točnost" podataka na kojima je sazdana, vrlo živo ocrtava sliku grada kakvim su ga vidjeli i stvarali njegovi građani i njihovi suvremenici, odnosno, nudi precizniju sliku društvenog, a ne samo fizičkog prostora grada.

Ana Marinković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Kristian Paskojević. *Srednjovjekovna dubrovačka slavenska kancelarija. Dinamika pisma u ćirilničnim ispravama Dubrovačkoga arhiva*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, 2024. 331 str.

Državni arhiv u Dubrovniku, jedna od najstarijih arhivskih ustanova u Hrvatskoj, čuva oko 2,7 milijuna dokumenata. Tako bogat arhiv od velike je važnosti za proučavanje povijesti Dubrovnika i Hrvatske, ali i širega jadranskog i balkanskog područja. Posebno je vrijedan za srpsku medievistiku jer se u njegovim fondovima nalazi čak trećina svih sačuvanih isprava o srednjovjekovnoj Srbiji. Dubrovnik, poznat i kao Grad među svojim stanovnicima, razvio je složen, ali vrlo učinkovit sustav upravljanja koji se među ostalim oslanjao na razgranatu komunikaciju sa svojim zaleđem. S obzirom na ograničen teritorij i nepovoljan geopolitički položaj upravo je taj model bio presudan za očuvanje njegove samostalnosti. U svakodnevnoj administrativnoj, diplomatskoj i poslovnoj praksi tijekom srednjega i ranoga novog vijeka koristila su se zato tri pisma (latinično, ćirilčno i arapsko) na četirima jezicima (hrvatskom, latinskom, talijanskom i osmanoturskom). Ova višepismenost, svojstvena graničnim područjima na spoju različitih kultura i civilizacija, predstavljala je pragmatičan odgovor na složenost političkoga i kulturnoga okruženja. Zahvaljujući toj prilagodljivosti, Grad je uspio sačuvati ono najvrjednije – svoju slobodu.

Važno je istaknuti da je Dubrovnik bio izrazito latinična sredina i dao je velik doprinos razvoju hrvatskoga književnog jezika na kojem uvelike počiva starija hrvatska književnost. Ipak, ćirilicom se koristio više od šest stoljeća, posebno u odnosima sa slavenskim zaleđem. Iz unutrašnjosti je primao isprave i pisma na različitim slavenskim jezicima, često pisanima istim grafijskim sustavom, što je pridonosilo očuvanju ćirilice u

dubrovačkoj gradskoj i državnoj kancelariji. Iz tih je kontakata, u kontekstu srednjovjekovne jugoistočne Europe, nastala ćirilčna diplomatska minuskula, brz, čitak i funkcionalan oblik pisma prilagođen kancelarijskoj upotrebi. Tim je pismom Dubrovnik održavao komunikaciju sa slavenskim sredinama od razvijenoga srednjeg vijeka pa sve do kraja Republike, uključujući i korespondenciju s Osmanskim Carstvom. Posljednji poznati dokument napisan tim oblikom ćirilice upućen je Porti u prosincu 1807., neposredno uoči konačnoga ukinuća Dubrovačke Republike.

Važno je naglasiti da ćirilčna tradicija u Dubrovniku nije bila izraz identitetske pripadnosti, već pragmatičan odraz dugotrajnih i raznolikih političkih, diplomatskih i poslovnih veza sa slavenskim zaleđem. Iako se početkom 16. stoljeća javljaju i književni tekstovi pisani ćirilicom na dubrovačkom govoru, poput tiskanoga *Dubrovačkog ćirilčnog molitvenika* iz 1512. i rukopisnoga zbornika *Libro od mnogih razloga* 1520., u takvim je slučajevima ćirilica odabrana umjesto slovno složenije latinice za tzv. "tiho čitanje" jer je omogućavala lakše i brže usvajanje teksta na tadašnjem hrvatskom jeziku. Ipak, takvi su primjeri rijetki, a latinica je ostala supstratno pismo po kojem će Dubrovnik, i po broju i po vrijednosti ostvarenih djela, biti glavno središte starije hrvatske književnosti. Druga je stvar bila kancelarijska praksa samoga Grada koja je težila prilagodljivosti, funkcionalnosti i vjerodostojnosti u vođenju posla. Zato je Dubrovnik ćirilici davao prostor tamo gdje je bila potrebna, i to sve do samoga kraja svoje državnosti.

Brojnost sačuvanih ćirilčnih dokumenata u dubrovačkoj kancelariji, vezanih uz slavensko okružje, potvrđuje tu pragmatičnu praksu. Državni arhiv u Dubrovniku čuva velik broj izvornih ćirilčnih isprava dubrovačkih pisara – pravi kuriozitet u kontekstu srednjovjekovne južnoslavenske pismenosti – jer je arhivsko gradivo drugih kancelarija rijetko sačuvano ili potpuno izgubljeno, ponajprije zbog osmanskih osvajanja i sustavnoga brisanja tragova srednjovjekovnih državnih entiteta u zaleđu. Zbog toga danas gotovo i nema dokumenata izvan Dubrovnika koje su Dubrovčani slali drugim srednjovjekovnim središtima, dok je u samome Gradu sačuvano više od 600 izvornih ćirilčnih isprava – dubrovačkih i inozemnih – ne računajući one zapisane u kancelarijskim knjigama. Taj broj, kao i vremenski raspon od 12. do početka 19. stoljeća, svjedoči o kontinuiranoj upotrebi ćirilice u Dubrovniku i o njegovoj trajnoj ulozi posrednika i točke prijenosa između različitih kultura, jezika i državnih tvorevina.

Upravo je zato knjiga *Srednjovjekovna dubrovačka slavenska kancelarija* Kristiana Paskojevića važna jer pruža izravan uvid u dokumente koje je dubrovačka kancelarija tijekom srednjega vijeka izrađivala ili zaprimila, razotkrivajući njihove kulturne i funkcionalne slojeve. Podnaslov *Dinamika pisma u ćirilčnim ispravama Dubrovačkoga arhiva* sažima predmet istraživanja. Autor analizira razvoj pisma kroz vrijeme, ispituje čimbenike koji su na njega utjecali, stupanj standardizacije te osobitosti koje je dubrovačka praksa imala u odnosu na dokumente pristigle iz drugih sredina. Autor izdvaja 46 reprezentativnih dokumenata, od povelje bana Kulina iz 1189. do sultanske

diplome Bajazita II. iz 1481., da bi prikazao proces razvoja pisma i na temelju toga uzorka pokazuje kako se iz prvotnoga, jednostavnoga uncijalnog oblika postupno razvila diplomatska minuskula kao sastavni dio kancelarijske prakse ćirilične pismenosti. Knjiga prati taj proces u Dubrovniku, otkriva vanjske utjecaje, ali ističe i lokalnu inovativnost te ocrtava evolucijski luk jednoga prilagodljivog oblika srednjovjekovne pismenosti.

Mnoge odgovore na temeljna pitanja autor nudi već u opsežnom "Uvodu" (str. 9–34). Najprije razmatra ulogu ćiriličnoga pisma u kontekstu kulturne ostavštine hrvatskoga srednjovjekovlja te određuje kronološke granice paleografskoga istraživanja (str. 9–14). Slijedi analiza postanka i podrijetla ćirilične diplomatske minuskule (str. 15–16), a zatim pregled političkih, historiografskih i terminoloških pitanja povezanih s tim pismovnim oblikom i ćiriličnom paleografijom općenito (str. 17–20). U nastavku se obrađuju osnovne značajke ustava, diplomatske minuskule i kurziva u ćiriličnim tekstovima (str. 21–25), a potom povijesni i regionalni kontekst njihove upotrebe, s naglaskom na djelovanje dubrovačke slavenske kancelarije i njezinih pisara (str. 26–27). U završnim dijelovima uvoda predstavljen je istraživački korpus (str. 28–31) te metodološki okvir utemeljen na grafolingvistici (str. 32–34).

Prije ulaska u središnji dio knjige autor donosi i "Uvod u paleografsko istraživanje" (str. 35–42), u kojem izlaže metodologiju rada i kronološku podjelu korpusa, definira temeljne paleografske kategorije i njihove glavne značajke te pojašnjava kriterije prema kojima su odabrani dokumenti i pisari.

Središnji dio knjige zauzima poglavlje "Paleografsko istraživanje po grafolingvističkim kategorijama" (str. 43–298), koje sustavno prati razvoj ćiriličnoga pisma kroz tri kronološka razdoblja: kraj 12. i 13. stoljeće, 14. stoljeće te 15. stoljeće. U svakome od tih razdoblja autor dosljedno analizira iste kategorije: linijski ustroj i posebnosti pisma, oblike slova i njihova međusobna spajanja, uporabu razgodnih znakova, ligatura i kraćenja te načine bilježenja brojeva. Prvo razdoblje, kraj 12. i 13. stoljeće (str. 43–93), posvećeno je početnim fazama oblikovanja ćiriličnih dokumenata koji su dospjeli ili proizašli iz dubrovačke kancelarije. Nakon uvodnoga pregleda autor razmatra koordinaciju unutar linijskoga ustroja i posebnosti pisma, potom specifične slovne oblike i njihova spajanja, razvoj razgodnih znakova, interpunkcijskih pravila i upotrebu velikih slova, zatim ligature i kraćenja te naposljetku načine pisanja brojeva. Drugo razdoblje, 14. stoljeće (str. 94–194), strukturirano je na isti način. Nakon kraćega uvoda slijedi analiza istih paleografskih kategorija od linijskoga ustroja i morfoloških značajki pisma preko slovniha spajanja i upotrebe razgodnih znakova do ligatura, kraćenja i načina zapisivanja brojeva. U trećem razdoblju, koje obuhvaća 15. stoljeće (str. 195–298), prati se daljnja standardizacija i funkcionalna stabilizacija pisma. Nakon uvodnih napomena autor analiza linijski ustroja i morfologiju slova, razvoj složenijih slovniha oblika i njihova spajanja, uporabu interpunkcije i velika slova, zatim ligature i kraćenja te na kraju pisanje brojeva.

Ćirilično se pismo razvilo iz grčkoga uncijalnog pisma, iz kojega su preuzeti dvolinijnski ustroj i brojni slovni oblici poput slova *a, v, g, d, e* itd. *Ustav* karakteriziraju uspravni, elegantni i nepovezani slovni oblici te usporen i uredan duktus koji pridonosi njegovu svečanom dojmu. Sam naziv *ustav*, kako autor pojašnjava, potječe od riječi koja znači "pravilo", čime se simbolično naglašava njegova strukturalna utemeljenost. Ipak, čak i u najstrože oblikovanim tekstovima ćiriličnim ustavom uočavaju se znakovi probijanja dvolinijnskoga rastera, što svjedoči o određenoj fleksibilnosti toga pisma. Iako se *ustav* ponajprije povezuje s liturgijskom uporabom u okviru *Slavia orthodoxa*, njegovo korištenje nije bilo ograničeno samo na bogoslužne tekstove, o čemu svjedoče i najstariji ćirilični dokumenti sačuvani u Dubrovačkom arhivu.

Zanimljivo je da autor ne izdvaja *poluustav* kao zaseban oblik ćiriličnoga pisma. Navodi da njegova podjela "ne negira postojanje poluustava kao tipa pisma", ali ističe da on u okviru dubrovačke slavenske kancelarije nije imao značajniju ulogu (str. 22). Iako se pojedini dokumenti doista odlikuju olabavljenim ustavom, njihov je broj premalen da bi opravdao uvođenje posebne pismovne kategorije.

Za razliku od *ustava*, *diplomatička minuskula* razvila se kao oblik poslovnoga pisma i odgovor na konkretne povijesne, društvene, gospodarske i kulturne potrebe. Njezina morfologija odražava prilagodbu pisma sve zahtjevnijim administrativnim i komunikacijskim funkcijama. U njezinu oblikovanju prepoznaju se zapadni utjecaji, osobito u preuzimanju pojedinih slovni rješenja iz latinične grafije. Najvažnija razlika u odnosu na *ustav* jest prijelaz s dvolinijnskoga na četverolinijnski ustroj, uz izraženije probijanje redačkih linija. Dok su se grčka i latinična minuskula razvile u kaligrafski profinjene oblike, ćirilična minuskula zadržala je pretežno funkcionalni karakter, služeći prvenstveno administrativnim potrebama. Glavni poticaj morfološkim promjenama bila je koordinacija slovni oblika unutar četverolinijnskoga sustava, odnosno dosljedno usklađivanje slovni elemenata unutar glavnoga slovni polja i njihovo prilagođavanje u vizualno ujednačenu cjelinu. Time je nastao čitak, standardiziran i kancelarijski učinkovit oblik pisma.

Što se tiče *kurziva*, autor smatra da se on počeo razvijati tek nakon osmanskih osvajanja i ne treba ga poistovjećivati ni s diplomatičkom minuskulom ni sa zapadnom ćirilicom jer je riječ o zasebnoj inačici istoga pisma. Najpoznatiji oblik kurziva jest *bosančica*, koja preuzima morfološke značajke minuskule prije sloma Bosanskoga Kraljevstva. Usput, na području današnje srednje Dalmacije i zapadne Hercegovine bosančica se u ćiriličnim izvorima izrijekom naziva *pismo arvacko*, nazivom koje je isticao njezinu razliku u odnosu na *pismo latinsko*, koje je bilo rezervirano za latinski i talijanski jezik sve do 18. stoljeća.

Prije zaključka autor je sažeo "Rezultate znanstvenoga istraživanja" (str. 299–316) u šest tematskih cjelina. Istraživao je grafijska obilježja diplomatske ćirilične minuskule s naglaskom na prilagodbu četverolinijnskom ustroju i proces standardizacije. Posebnu je pažnju posvetio prijelaznim kurzivnim oblicima, utjecajima drugih pisama (grčkoga,

latiničnoga i glagoljičnoga), pravopisnim tendencijama poput uporabe interpunkcije i velikih slova, sustavu ligatura i kratica te načinima bilježenja brojeva. Ovim je analizama zaokružio cjelovitu sliku o funkcionalnom i oblikovnom razvoju pisma kroz stoljeća.

Knjiga završava "Zaključkom" (str. 317–320), u kojem autor sažima glavne rezultate istraživanja i iznosi najvažnije uvide o razvoju ćirilične pismenosti u Dubrovniku. Zaključuje da se diplomatska ćirilična minuskula razvila kao funkcionalno i morfološki prepoznatljiv sustav pisanja, oblikovan pod utjecajem regionalnih, političkih i kulturnih čimbenika, osobito u kontaktu Dubrovnika s Bosnom, Srbijom i širim slavenskim prostorom. Prijelaz sa sporijega, svečanijega ustava na bržu i praktičniju minuskulu bio je potaknut svakodnevnim administrativnim, pravnim i poslovnim potrebama. Novi tip pisma obilježavaju izduženi i stilizirani oblici slova, kurzivne tendencije, morfološka raznolikost te učestala upotreba ligatura i kraćenja. Iako su prisutni pokušaji standardizacije interpunkcije i upotrebe velikih slova, pismo zadržava znatnu fleksibilnost, što svjedoči o njegovu prijelaznom karakteru.

Autor predlaže termin *diplomatička ćirilična minuskula* da bi se istaknula primarna funkcija toga pisma u administrativnoj i međunarodnoj komunikaciji, uz izbjegavanje nacionalne atribucije koja često prati slična istraživanja.

Na temelju analize dokumenata pisanih pretežno uncijalnim pismom autor prati evoluciju ćirilične forme od najranijih pojava, osobito u notara Paskala iz prve polovice 13. stoljeća, preko razvijenih oblika kancelarijske minuskule do kasnijih znakova prijelaza prema knjiškom kurzivu u dokumentima posljednjih poznatih notara 15. stoljeća poput Zvijezdića i Cvjetkovića.

U konačnici, knjiga prikazuje široku ulogu jednoga pisma kao sredstva diplomatske i poslovne komunikacije. U tom je kontekstu ćirilična kancelarijska praksa pomogla očuvanju dubrovačke autonomije, autonomije Grada pod zaštitom svetoga Vlaha koji se nalazio između Lava i Zmaja.

Ivan Botica
Staroslavenski institut

Nicolaus Viti Gozzius, *Breve compendium in duo prima capita tertii De Anima Aristotelis. A critical edition with introduction and indices*, prir. Šime Demo, Pavel Gregorić, Turnhout: Brepols, 2024. IV+134 str.

Kao novi rezultat znanstvenog projekta "Hrvatski renesansni aristotelizam: nova era u mišljenju povijesti" koji se provodio od 2018. do 2023. na Institutu za filozofiju u Zagrebu, uz potporu Hrvatske zaklade za znanost, objavljen je rukopis Nikole Vitova Gozze s raspravom o četvrtom poglavlju treće knjige Aristotelove rasprave "O duši". Razlika u odnosu na izvorni naslov, koji u prijevodu glasi "Kratki priručnik uz dva prva poglavlja treće Aristotelove [knjige] o duši", tumači se drukčijim ustrojem Aristotelova djela: tradicionalni, averoistički raspored, koji je u mnogočemu slijedio Gozze, zamijenjen je novijim, standardiziranim, nastalim na temelju suvremenih izdanja svih Aristotelovih djela. Ovo dvojstvo u vanjskom pristupu tekstu najavljuje ujedno dvojstvo i u njegovu tumačenju, što se nameće kao najveća vrijednost ove knjige pored same objave rukopisa. Kroz poredbenu raščlambu različitih pristupa Aristotelu, od vremena njegovih glasovitih srednjovjekovnih tumača, sv. Tome Akvinskog i Averroesa, do Gozzeovih suvremenika zaokupljenih prijeporima oko besmrtnosti duše, urednici nude dobrodošao uvid u nemirnu svakodnevicu i različita iskušenja renesansnih intelektualaca.

Latinist Šime Demo, redoviti profesor na Odsjeku za hrvatski latinitet Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, i filozof Pavel Gregorić, znanstveni savjetnik u trajnom izboru na Institutu za filozofiju, zajedničkim su naporom približili javnosti Gozzeove misli uz jedno prilično kontroverzno, kršćanstvu uvelike protivno Aristotelovo djelo. Izdavač je ugledna belgijska kuća "Brepols", na čijim je internetskim stranicama Nikola Vitov Gozze (1549.-1610.) predstavljen kao istaknuti državnik i učenjak iz Dubrovačke Republike, pisac rasprava teološkog i filozofskog sadržaja, dijaloga u platonističkom duhu i eruditskih komentara o tekstovima iz aristotelovske tradicije, kojemu je plodna spisateljska djelatnost donijela članstvo u nekoliko akademija i počasne naslove doktora teologije i filozofije koje mu je podijelio papa Klement VIII.

Ovim se izdanjem nastavljaju suvremena istraživanja Gozzeova stvaralaštva. Od domaćih renesansnih mislilaca vjerojatno je najviše baš njegovih djela objavljeno, i to osobito tijekom zadnjih tridesetak godina, sudeći barem po katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Redoslijed pratimo od "Dijaloga o ljepoti" i "Dijaloga o ljubavi" u prijevodu Natke Badurine sa stručnom redakturom Sanje Roić i pogovorom Ljerke Schiffler (Zagreb: Most, 1995.), do novog izdanja rasprave "Upravljanje obitelji" koje je s prijevodom Maje Zaninović nedavno priredio Marinko Šišak (Skradin: ogranak Matice hrvatske, 2025.). U navedenom istraživačkom projektu Instituta za filozofiju, Nikola Vitov Gozze našao se na prvom mjestu uz dvojicu suvremenika, sugrađanina Antuna Meda, trgovca i filozofa pod jakim utjecajem padovanske filozofske škole, i franjevca konventualca Matiju Frkića s Krka, skotističkog filozofa zaokupljenog osobito peripatetičkom problematikom. Stoga je, u sklopu istog projekta, iste godine objavljeno

novo izdanje njegovih komentara uz prvu knjigu Aristotelove "Retorike" (Nicolaus Viti Gozzius, *In primum librum Artis Rhetoricorum Aristotelis commentaria. Uses of Aristotle's Rhetoric in the Late Renaissance*, prir. Gorana Stepanić, Pavel Gregorić. Leiden-Boston: Brill, 2024.). U oba slučaja izdavači su prestižna strana imena, "Brill" i "Brepols", što govori u prilog kvalitete rada naših urednika, kao i o međunarodnom interesu za hrvatske filozofe, a domaće izdavače potiče da ozbiljno razmisle o objavi Gozzeovih *opera omnia*. Visoko stručnih urednika i kvalitetno priređenih izdanja za tako važan projekt, ne samo od nacionalnog, nego evidentno i od međunarodnog značaja, zasigurno ne nedostaje.

U kratkom je predgovoru (str. III-IV) načelno predstavljena podjela rada između dvojice urednika. Dok je Demo pripremio izdanje brinući o transkripciji i napisao dijelove uvoda vezane uz biografska, jezična, tekstualna i opća urednička pitanja, Gregorić je identificirao vrela i izradio njihov pregled (*apparatus fontium*), napisao dijelove uvoda o povijesnim i filozofskim pitanjima i sastavio sinopsis. U nedostatku prijevoda s latinskog izvornika, ovaj vrlo koristan element služi kao svojevrsna zamjena i pruža detaljan tematski pregled svih izloženih pitanja. Sinopsis je upotpunjen čak četirima zasebnim kazalima. To su redom kazalo djela i njihovih autora citiranih u Gozzeovom tekstu (*index locorum*), predmetno kazalo (*subject index*) i dvostruko kazalo imena, iz uvodne rasprave i iz samog teksta. Važna je napomena da je prva verzija transkripta nastala u suradnji s izabranim studentima Hrvatskih studija, pri čemu je sam rukopis u digitalnom obliku slobodno dostupan svim zainteresiranim istraživačima na mrežnim stranicama Vatikanske knjižnice. O njegovoj čitljivosti i jasnoći, zahvaljujući vještoj ruci iskusnog pisara u službi Dubrovačke Republike s kojim je Gozze dugo surađivao, dovoljno svjedoče dvije fotografije objavljene na kraju uvodne rasprave, prikazujući i autorove rubne bilješke.

Slično kao u prethodno objavljenim komentarima posvećenima samo jednome dijelu Aristotelove "Retorike", Gozze se ovdje bavi ulomkom iz Aristotelova djela, pišući raspravu o mislećem dijelu duše odnosno intelektu (*nous*). Svoj izbor opravdava u prvom pasusu, želeći se posve odvojiti od gradske strke i "naoružati se protiv svakog udara sudbine", pri čemu prirodno ističe svoj omiljeni posjed u Trstenom, mjesto gdje se povukao da ga u osami napiše. Osama je donekle pogodovala i samoj temi rasprave: Gozze je dobro znao za tada vrlo popularne rasprave o besmrtnosti duše koje je Pietro Pomponazzi, autor 1516. napisanog teksta *De immortalitate animae* vodio s drugim istaknutim filozofima i koji je svoju ustrajnost platio izopćenjem od strane biskupa njegove rodne Mantove, kao i javnim spaljivanjem svojih djela. Želio se i sam okušati u tim dubokim vodama i iznijeti svoje stajalište, no s obzirom na to da je, s druge strane, htio i opravdati glas dobrog katolika, kako zbog postojanih dubrovačkih državnih interesa u odanosti Sv. Stolici, tako i zbog vlastitih ambicija, Gozze je naposljetku zbog tih interesa žrtvovao znanstvenu istinu. Zato je konačno odustao od objave teksta koji je mogao ugroziti njegove ambicije za stjecanjem visokoga papinskog priznanja, njemu

samome tim važnijeg jer nije bio prošao tada uobičajeni studentski put u mladosti. To je valjani razlog zašto je ova rasprava do danas ostala u rukopisu.

Ovo je jedna od objektivnih misli koju dobro argumentiraju i iznose priređivači u izvrsno napisanoj uvodnoj raspravi ("Introduction", str. 1-54), sastavljenoj od pet cjelina, krećući se ravnomjerno od temeljnih napomena o životu i radu autora, preko sažete i precizne raščlambе ovih komentara, do postanka, izgleda i putovanja samog rukopisa, uz završne zasebne preglede autorove bibliografije i sinopsisa djela. U biografskoj bilješci o autoru opravdali su svoj izbor pisanja oblika njegova prezimena (Gučetić), oko čega postoje određeni prijepori. Budući da nije ostavio nijedan rad na jeziku koji osobno naziva "ilirskim", ostalo je nepoznato kako je sam izgovarao svoje prezime. Zato su se odlučili za oblik Gučetić koji se najčešće susreće u raspravama na hrvatskome, iako je na koricama ove knjige latinski oblik Gozzius. Autorov sažeti životopis dopunjen je pregledom njegovih djela, od kojih mu je devet tiskano za života, tri na latinskom i šest na talijanskom. Nabrojeno je i sedamnaest rukopisa sačuvanih u šest kodeksa, od kojih je pet posvećeno Francescu Mariji II. della Rovere, zadnjem vojvodi od Urbina prije nego što je vojvodstvo postalo dijelom Papinske Države, a jedan drugoj vojvodinoj supruzi Liviji della Rovere.

Središnji dio uvodne rasprave, naslovljen "On *Breve compendium*" (str. 10-28), tumači kako se rasprava o besmrtnosti duše razvila u najznačajnije filozofsko pitanje u renesansi. Bila je to najava nove filozofije prirode Galilea Galileia i Renéa Descartesa s konačnim odmakom od dominantnih tumačenja Aristotelova nasljeđa kroz teološku prizmu. Sam Gozze nije išao tim putem, već je metodološki ostao u okvirima tipične skolastičke rasprave. Ovaj zaključak urednici obrazlažu s filozofske strane time što Gozze u većini poglavlja jednostavno ističe neki argument kao tezu i zatim ga pobija, a nude i odgovarajuću filološku argumentaciju, dokazujući da njega ne zanimaju filološka ni jezična pitanja oko teksta, kao ni povijesni kontekst djela kojim se bavi, niti njegov utjecaj u različitim epohama. Iako su uočeni renesansni elementi u tekstu, poput autobiografskih primjedaba i za skolastiku netipičnog raskošnog retoričkog stila, ostaje tvrdnja obojice urednika da po svojem sadržaju i stilu Gozzeovi komentari više pripadaju kasnom petnaestom, nego kasnom šesnaestom stoljeću, kad je tekst bio napisan. To samo po sebi nudi ozbiljan povod za razmišljanje o jednom trenutku u povijesti Dubrovačke Republike, jer ako je Nikola Vitov Gozze kao ugledan sudac i političar bio tada u vrhovima državne vlasti i nije se bavio znanstvenim radom kao povučeni pustinjač ili član nekog crkvenog reda, njegovo dokazano zaostajanje za vodećim intelektualnim središtima poput Padove i Bologne baca sjenu na dubrovačku misaonu kulturu općenito.

Možda zadirajući od ovakvih dvojbi i pitanja pred budućim čitateljima svoga djela, Gozze je nadasve preferirao sažetost u izlaganju, iako to nije nipošto bilo na štetu odlučnosti. Naime, svoja je averoistička stajališta branio u Rimu i javnom raspravom s učiteljem svete Apostolske palače (*magister Sacri Palatii*), službenim teologom papinskoga doma,

dominancem Paolom Costabilijem, kojemu s pravom nije mogao oprostiti ni što je "nas Dalmatince smatrao barbarima" (str. 19).

Tekst je razmjerno skromnog opsega. Među citiranim djelima donosi obilje srednjovjekovnih autora, ali zato neveliki broj Gozzeovih suvremenika (među kojima se ističe ugledan veroist Marcantonio Zimara s tekstom *Theoremata seu memorabilium propositionum limitationes*, tiskan u Veneciji 1564.), uz izdanje Aristotelovih tekstova s Averroesovim komentarima u tiskari obitelji Giunti u Veneciji između 1550. i 1552. godine kao primarno vrelo. To je urednicima olakšalo procjenu da je započeo pisati svoje komentare vjerojatno 1580-ih i uglavnom ih dovršio do 1591. godine. Zanimljiva je i korisna rekonstrukcija kretanja rukopisa, otkako je darovan vojvodi Francescu Mariji II. della Rovere pa do njegove konačne pohrane u Vatikanskoj knjižnici. Uočena je sitna intervencija papinskoga knjižničara Stjepana Gradija, koji je, poštujući uspomenu naavnog sugrađanina, vlastoručno na naslovnici uz ime autora dopisao *Ragusini*, naglašavajući time njegovo podrijetlo u vremenu kad je Gozzeovu radu barem nakratko zaprijetio zaborav, jer je u velikim potresima sredine i kasnog 17. stoljeća uvelike zamro odjek nekadašnjih mirnih akademskih rasprava.

Pripremajući kritičko izdanje, urednici su samostalno podijelili izvornik u poglavlja i manje cjeline (odjeljke), opravdavajući odluku vlastitim shvaćanjem Gozzeova teksta. Grafija je prilagođena izvorniku, a na uobičajen način osuvremenjena je uporaba interpunkcijskih znakova. U nevelikom kritičkom aparatu upozoreno je na ispravke koje su naknadno unosili zasebno i autor i njegov pisar. Precizan i elegantan izgled Gozzeovih komentara bez sumnje najviše duguje trudu priređivača, ali i tehničkim postignućima kroz uporabu danas već standardnog programskog paketa za pripremu kritičkih izdanja, *Reledmac* pod javnom licencom projekta *LaTeX*.

Ova knjiga krasila bi police svakog ljubitelja renesansne misli, dubrovačke duhovne baštine i latinske jezične kulture. Možda bismo uz povijesni osvrt na različite pristupe Aristotelovim pogledima o besmrtnosti duše od srednjeg vijeka do renesanse poželjeli na ovome mjestu još i ime ponekog bizantskog autoriteta (usprkos činjenici da je razvitak filozofije u Bizantu bio vrlo različit od zapadnoeuropske skolastike, kako objektivno navodi i relevantna *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (London-New York: Routledge, 1998.), dok sama tema i nehotice povjesničaru dubrovačkog društva nudi još jednu asocijaciju prema shvaćanju "selidbe duša" (*metempsychosis*), što su ga kao krivovjerje morali suzbijati državni teolozi Dubrovačke Republike u 18. stoljeću. Ipak, i jedno i drugo samo su dokaz da prijepori o besmrtnosti duše i dalje privlače znatiželju i mogu postati teme nekih novih istraživanja, kojima je ovo djelo svakako dobrodošao poticaj. Zasad tek po jednostavnim Gozzeovim riječima s kraja komentara: *De his hactenus. Finis* ("O ovome toliko. Svršetak").

Relja Seferović

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

Benedetto Ligorio, *L'interesse commune nel Rinascimento: I network dei sefarditi della Repubblica di Ragusa tra Italia e Balcani*, Roma: Editori Riuniti, 2024. 280 str.

Knjiga talijanskog povjesničara Benedetta Ligorija njegov je proširen i dopunjen doktorski rad, a govori o društvenim, obiteljskim i ekonomskim mrežama dubrovačkih Židova Sefarda na Jadranu i Balkanu u razdoblju od osnutka geta 1546. do velikog potresa 1667. godine. Ligorio je rezultate svojih istraživanja predstavio u četirima poglavljima s četirima različitim a opet isprepletenim temama, koje je popratio sa stotinjak grafičkih prikaza: modeli stanovanja u getu i izvan njega, Sefardi u trgovini na Jadranu i Balkanu, židovski dužnici i obiteljski savezi.

Dubrovački Židovi stanovali su i u getu i izvan njega. Istraživanjem tržišta najmovi autor je utvrdio da prilikom prijelaza skladišta i stanova iz ruku kršćanskih u ruke židovskih najmprimaca nije bilo diskriminirajućih faktora, što jasno govori o pragmatičnosti koja je prožimala sve gospodarske segmente Dubrovačke Republike. Uz dubrovački gospodarski pragmatizam, za Židove je bila važna i sigurnost koju im je pružala neutralna dubrovačka država. Naime, nestabilnost tržišta u Osmanskom Carstvu, Veneciji i Papinskoj Državi, zbog stalnih ratnih sukoba, potaknula je sefardske trgovce da se presele u Dubrovnik. U ovom je poglavlju posebno zanimljiva usporedba i utvrđivanje sličnosti i razlika između mletačkih odredbi o osnutku geta u Veneciji 1516., dubrovačkih odredbi o osnutku geta 1546. i odredbi o rimskom getu u buli pape Pavla IV *Cum nimis absurdum* iz 1555. godine.

Poglavlje o trgovačkim i posredničkim aktivnostima dubrovačkih Židova nastalo je na temelju istraživanja serije Državnog arhiva u Dubrovniku *Naula et Securitas* i poslovnih knjiga dubrovačkih trgovaca Martola Giorgija u Veneciji (1580.-1583.) i Benedikta Restija u Sofiji (1590.-1605.). Analiza je između ostaloga pokazala da su Židovi bili značajni posrednici i partneri dubrovačkih plemića, naročito u trgovini kožom iz balkanskog zaleđa. Uočivši dominantnu poziciju židovskih trgovaca na potezima između Ancone i Venecije, te Sofije i Valone, autor je posebno analizirao trgovački promet u svakoj od tih četiriju luka. S ciljem zaštite i jačanja trgovine, Židove je angažirala i sama dubrovačka država. Članovi židovske obitelji Coduto skoro su cijelo stoljeće djelovali kao dubrovački konzuli u Valoni, vrlo važnom trgovačkom punktu.

Vrlo su zanimljivi i važni zaključci da su posebno aktivne godine židovske trgovačke mreže bile 1590.-1600. i 1613.-1620. i da je izvoz prema Veneciji 1589., 1591., 1599., 1607., 1619., 1626. i 1646. bio veći od izvoza prema Anconi. Znači, razvoj luke u Splitu krajem 16. stoljeća nije ugrozio poslovanje dubrovačkih Židova. Naprotiv, utvrdio je autor, oni su baš tada zauzeli istaknuto mjesto u dubrovačkoj trgovini. Preko te moćne trgovačke mreže uvozili su kožu i tkanine iz osmanskog zaleđa, a trgovali su i začinima, voskom, bojama, tepesima, nakitom, žitom. Sastavni dio mreže bile su žene, koje su koristile posrednike iz vlastite zajednice za trgovinu.

Prva kriza poslovanja nastupila je između 1603.-1612., a nakon kratkog oporavka, od 1627. godine uslijedilo je sustavno opadanje, što naravno pokazuje da je mreža djelovala u skladu s krivuljom ekonomije države domaćina.

Rekonstrukcija tržišta komercijalnih kredita u Dubrovniku u razdoblju od 1560. do 1614. godine nastala je na temelju istraživanja arhivske serije *Debita Notariae*. Vrlo je značajan zaključak da su Židovi 1560.-1614. bili više dužni kršćanima, naročito dubrovačkim plemićima, nego što su kršćani bili židovski dužnici. Slučaj Dubrovnika, dakle, pobija uvriježeni stereotip o židovskom lihvarstvu i dokazuje da je komercijalni kredit bio važan izvor financiranja židovske trgovine. Podatci, osobito za dvama desetljećima najveće ekspanzije židovskog komercijalnog kredita, pokazuju sljedeće: vrijednost kredita koji su kršćani davali Židovima iznosila je 1595.-1604. godine 21.119 dukata, dok je vrijednost kredita Židova kršćanima bila oko sedam puta manja i iznosila 2.796 dukata. U razdoblju od 1605. do 1614. godine, Židovi su od dubrovačkih kršćana uzeli 31.262 dukata kredita, a kršćani od Židova 20.782 dukata.

Jasno, isto kao i u slučaju osiguravateljskog tržišta, nakon 1620. godine uslijedio je brzi pad dubrovačkog kreditnog sustava. Autor je u ovom poglavlju, koliko dopuštaju arhivski izvori, analizirao i unutarnju židovsku kreditnu mrežu. Također, rekonstruirao je kreditne mreže pojedinih istaknutih židovskih trgovaca. Analiza je u svim slučajevima pokazala stalnu međusobnu povezanost kršćana i Židova, pri čemu su Židovi najčešće bili u ulozi dužnika.

"Bračno tržište" Židova u Dubrovniku tema je posljednjeg poglavlja, s uvodnom raspravom o karakteristikama židovske obitelji, zaruka, vjenčanja i rastave braka, kao i o strukturi bračnog ugovora. Autor je analizirao objavljene podatke iz 91 židovskog bračnog ugovora i usporedio ih s 258 neobjavljenih kršćanskih bračnih ugovora iz razdoblja od sredine 16. do kraja 18. stoljeća. Rezultati analize ukazuju na održavanje sefardskih običaja, ali i na opće blagostanje Židova u Dubrovniku. Iznosi miraza dubrovačkih Židovki bili su slični mirazima u najbogatijim građanskim obiteljima, a znatno veći od onih koje su dobivale kćeri dubrovačkih trgovaca i obrtnika. Uobičajeni suprugov dodatak na miraz, *tosefet*, u Dubrovniku je uglavnom iznosio 50% vrijednosti miraza i bio je veći nego u Rimu i Anconi, a usporediv je s praksom u Livornu.

Pri sklapanju bračnih veza uočeni su razni tipovi endogamije, a važan primjer predstavljaju jake trgovačke i rabinske obitelji Oef i Cohen. Jasno, takvi obrasci imali su ekonomsku logiku i služili su za jačanje poslovnih saveza i partnerstva i za učvršćivanje pozicija u jadranskoj i balkanskoj trgovini. Oefi i Coheni međusobnim su ženidbama kontrolirali izvozno tržište koje je preko Dubrovnika povezivalo Sofiju i druge balkanske gradove s Anconom. Slične strategije koristile su i obitelji Danon i Maestro, kao i obitelj Cohen de Herrera.

Knjiga Benedetta Ligorija važan je doprinos spoznaji da su dubrovački Židovi, zahvaljujući pragmatizmu dubrovačkih vlasti i dubrovačkoj neutralnosti, predstavljali dinamičnu i poduzetnu manjinsku zajednicu Dubrovačke Republike i imali ključnu ulogu u održavanju trgovačkih veza između Zapada i Istoka, naročito između Venecije i Ancone te Osmanskog Carstva.

Vesna Miović

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

Ignjat Đurđević, *Izabrana djela*, priredila Lahorka Plejić Poje, latinske stihove odabrala i prijevode redigirala Gorana Stepanić, s latinskog prevela Zrinka Blažević, Zagreb: Matica hrvatska, 2024. 628 str.

Utemeljena 1993., edicija *Stoljeća hrvatske književnosti* Matice hrvatske zaključila je godinu 2024. objavom svoje 159. knjige. U imponantnu nizu dosadašnjih izdanja edicije koja je naslijedila za hrvatsku kulturu iznimno važnu biblioteku *Pet stoljeća hrvatske književnosti* posljednjih se godina primjećuje snažnija prisutnost izdanja djela iz starije hrvatske književnosti. Tako su 2021. godine izašle *Drame i pjesme* šesnaestostoljetnog dubrovačkog pjesnika Antuna Sasina koje je priredila Divna Mrdeža Antonina i *Hrvatska kajkavska duhovna proza XVII. i XVIII. stoljeća* u izboru Mije Korade, 2022. slijedio je *Izbor iz djela* Andrije Kačića Miošića koji je načinio Stipe Botica, dok su u 2023. godini objavljena *Djela* Hanibala Lucića u priredbi Ivana Lupića te je 2024., zahvaljujući trudu priređivača Bratislava Lučina, zaokružen četverodijelni projekt objavljivanja izabranih tekstova Marka Marulića (*Hrvatski stihovi i proza*, 2018.; *Davidijada*, 2019.; *Latinska moralnopoučna i teološka proza*, 2024. i *Latinska humanistička proza, pjesme i pisma*, 2024.). Sto pedeset i deveta knjiga pripala je dubrovačkom pjesniku i povjesničaru Ignjatu Đurđeviću (1675.-1737.), a u njoj je okupljen izbor iz njegovih pjesničkih djela na hrvatskom i latinskom jeziku te ulomci iz njegove hrvatske i latinske proze.

Prema unaprijed određenoj koncepciji edicije, priređivačica Lahorka Plejić Poje, redovita profesorica na Odsjeku za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, knjigu otvara preglednom uvodnom studijom koja nudi suvremen pogled na Đurđevićev opus, a nastavlja "Ljetopisom Ignjata Đurđevića". Oblik ljetopisa u kojem se donose biografije autora u ediciji doprinosi i konciznosti i dinamičnosti izlaganja. Đurđevićev predočava jednu fascinantnu figuru, u čijem je pomalo nemirnom životu bilo mjesta za niz što građanskih što redovničkih službi, za pripadnost dvama crkvenim redovima (prvo isusovačkom, od 1698. do 1705., zatim benediktinskom, od 1706. do smrti), za golem

pjesnički i prozni opus na dvama temeljnim jezicima hrvatske književnosti (sačuvano je i nešto Đurđevićevih talijanskih stihova, a poznavao je i hebrejski i starogrčki te prema starim životopiscima i francuski), za sudjelovanje u jednoj akademiji i za pokušaj osnivanja druge, za polemike i za njegovanje učenih prijateljestava.

U "Bibliografiji" su navedena izdanja Đurđevićevih djela i važnija literatura o autoru i njegovu djelu. Preko stotinu bibliografskih jedinica koje se nalaze na popisu važnije literature svjedoče o intenzivnom interesu za Đurđevića koji među književnim istraživačima vlada još od doba njegovih suvremenika sve do naših dana. Razmjerno veličini i važnosti, to se osobito odnosi na hrvatski dio opusa, a također, sukladno tomu, i u ovom je izdanju Đurđevićevim hrvatskim tekstovima dodijeljen znatno veći prostor.

Iza središnjeg dijela knjige koji obuhvaća tekstove Đurđevićevih djela nalazi se "Tekstološka napomena" u kojoj je priređivačka načela za hrvatske tekstove izložila Lahorka Plejić Poje, a za latinske njihova priređivačica Gorana Stepanić, izvanredna profesorica na Odsjeku za jezik, kulturu i medijaciju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Puli. Konačno, na kraju su knjige "Tumač imena i izraza" i "Rječnik" koje je sastavila glavna priređivačica kao nužne alate u približavanju teksta čitateljima. Knjiga je obogaćena s petnaest slikovnih priloga koji, uz autorov portret, prikazuju odabrane stranice iz tiskanih izdanja ili iz rukopisa s njegovim djelima. Jedan pak od slikovnih priloga, faksimil iz autografa *Ilirskih starina* (str. 490), zorno ilustrira s kakvim su se zahtjevnim zadatkom, zbog Đurđevićeva sitna rukopisa koji se ne bi mogao nazvati ni lijepim ni čitkim, susretali oni koji su njegove tekstove prepisivali ili proučavali u rukopisnim izvornicima.

Međutim, Đurđevići su autografi većinom, nažalost, propali. Preživio je tek autograf latinske pjesničke zbirke *Poetici lusus varii (Različite pjesničke igrarije)*, zatim biobibliografskog priručnika *Vitae et carmina nonnullorum illustrium civium Rhacusinorum (Životi i pjesme nekih znamenitih Dubrovčana)*, vjerojatno većeg dijela historiografske proze *Antiquitates Illyricae (Ilirske starine)* te pisma Đuru Matijaševiću (sačuvano ih je 23, a Đurđević ih je pisao na latinskom, talijanskom ili hrvatskom). Sudbina ostalih njegovih vlastoručnih spisa vjerojatno se neće moći posve rekonstruirati. Srećom, usto što je u zadnjem desetljeću života uspio tiskati neke naslove, njegovi su sugrađani prenosili i čuvali njegova djela u rukopisima sve do kraja devetnaestoga stoljeća, što se vidi po većem broju sačuvanih prijepisa i što svjedoči o popularnosti i ugledu koji je njegova poezija uživala u domovini. Jednako tako, kako ističe Plejić Poje u uvodnoj studiji, Đurđević je bio među prvim dubrovačkim književnicima koji su u razdoblju hrvatskog narodnog preporoda kao jezični i pjesnički uzori prepoznati i izvan domaće sredine. Takav status dijeli samo još s Ivanom Gundulićem i Junijem Palmotićem.

Izbor iz Đurđevićeve hrvatske poezije predstavljen je u sedam cjelina, sukladno zbirkama koje su se oblikovale u rukopisnoj i kasnijoj priređivačkoj tradiciji, koje nisu uvijek međusobno usuglašene. Antologijske su neke njegove ljubavne pjesme iz zbirki *Ljuvene pjesni* i *Pjesni razlike*, a u potonju je cjelinu u ovom izdanju uključena i vrlo uspjela

književna parodija *Suze Marunkove*. Doneseni su potom pastoralni ciklus *Egloge*, niz anegdotalnih pjesama pod naslovom *Razlike zgode nesrećne ljubavi* te prigodničarske, usmenoj književnosti bliske pjesme *Za gutke*. Opravdano je u cijelosti donesena religiozna poema *Uzdasi Mandalijene pokornice*, koja zajedno s Gundulićevim *Suzama sina razmetnoga* i *Mandalijenom pokornicom* Ivana Bunića Vučića čini trolist dubrovačkih baroknih plačeva, a prema sudu priređivačice najvažnije je Đurđevićevo djelo, koje se može "čitati i kao vrhunac baroknoga stila u Dubrovniku" (str. 17).

Saltijer slovinski, drugi cjeloviti prepjev starozavjetnog Psaltira u hrvatskoj kulturi (nakon prepjeva Višanina Andrije Vitaljića), predstavljen je izborom od šesnaest pjesama i proznim predgovorom u kojem se autor obraća čitatelju i tumači razloge svojeg prevodilačkog pothvata. Potaknulo ga je, s jedne strane, vlastito nezadovoljstvo dotadašnjim prijevodima psalama na hrvatski i nada da može ponuditi kvalitetniji prijevod. S druge strane, praktični motiv bio je olakšati svakodnevnu molitvu psalama redovnicama, koje najčešće nisu poznavale latinski. Treći i za Đurđevića najvažniji razlog bio je osobne prirode: prijevodom se želio iskupiti za pjesme koje je pisao u mladosti kao svjetovnjak, prema njegovu sudu, "isprazno i razbludjeno" (str. 445). U predgovoru *Uzdaha* objasnio je pak da su takve pjesme, čije je izvornike spalio prije stupanja u red, preživjele jer su se već prenosile u prijepisima.

Iz navedenih se naslova može uočiti raznovrsnost Đurđevićeva pjesničkog umijeća, a dublji pogled u njegov hrvatski opus tomu bi pridodao i vještinu njegova versifikatorstva, s obzirom na to da je i u nekim originalnim pjesmama i osobito u prepjevima psalama eksperimentalno varirao različite vrste stiha. Njegov sofisticiran, igralački pristup jeziku, karakterističan za književnost manirizma i baroka i ekvivalentan tretmanu jezika u latinskoj zbirci, vidljiv je kako u hrvatskim kraćim, nerijetko duhovitim pjesmama, tako i u duljim pjesničkim djelima zaokupljenima temama pokajanja, patnje i duhovnog preobražaja. Primjeri su iz osmog *uzdisanja* poeme o svetoj Magdalen: *U te i tebi vjerovati / da je sve tobom i sve uza te, / tebe od tebe samo ufati / i ljubiti tebe, a za te, / za uživati pak na nebi / s tobom, tobom, tebe u tebi, // lasno 'e, Bože, i ovo je / sam put koji vodi gori* (str. 430) i iz stihova upućenih djevojci koja je lice zakrila bijelim jasminom, koji su nastali kao kratka improvizacija: *Ako nebo sliku milu / kaže u sebi, kom se gizda, / pokrivenu u svjetlilu / bijelijem cvijetjem drobnijeh zvizda, // tako neba od istoga / skroveno je ljepše opeta / lijepo nebo lica tvoga / drobnijem zvijezdam bijelijeh cvijeta* (str. 125).

Među kraćim pjesmama najuspjelija je upravo mladenačka ljubavna lirika koju su sačuvali suvremenici, što upućuje na to da je pjesnik svojim senzualnim slikama i stilističkom vještinom odgovorio na očekivanja tadašnje publike. No, govoreći o njegovu mladenačkom stvaralaštvu, ne treba zaboraviti ni dva tek započeta pokušaja: dramu *Judita* i prijevod početka prvog pjevanja Vergilijeve *Eneide*. Iako ih Đurđević nije dovršio - kako sam kaže, jer je s vremenom postao "o jačijeh stvarijeh zabavljen" (str. 32) - ti pokušaji svjedoče o želji da proširi žanrovski repertoar svog opusa, ali i da,

u slučaju Vergilija, književnosti svojeg jezika da prepjev kanonskog djela europske epike. Njegov odnos prema jeziku vidljiv je i u pokušajima sudjelovanja u Akademiji ispraznih i osnutka akademije *sopra la lingua Illirica*, u prijedlozima novih pravopisnih rješenja u izdanju *Uzdaha*, novih metričkih oblika u *Saltijeru* i novih poetičkih termina u predgovorima te u eksplicitnim osvrtima o važnosti, rasprostranjenosti i snazi "slovinškog" jezika. Sve to pokazuje da je Đurđević duboko razumio vrijeme u kojem je živio i ulogu jezika u oblikovanju i učvršćivanju kulturnog identiteta kako uže, dubrovačke, tako i šire, slavenske zajednice.

Izbor iz latinske poezije pripremila je Gorana Stepanić, vodeći računa da s odabranih četrnaest pjesama predstavi žanrovsko, tematsko i stilsko bogatstvo Đurđevićeva latinskog stvaralaštva. Čitatelji će se tako susresti s ulomkom epske pobjedničke pjesme u čast Eugena Savojskog, naglašeno senzualnim *Snom o gospoји* (*Somnium de domina*), epigramima religioznog ili satiričnog nadahnuća, sonetom o svetoj Katarini, što je izrazito rijetka forma u novolatinskoj književnosti, poetski uobličeni bizarnim epizodama poput one o Artemiziji koja se hranila Mauzolovim pepelom te metamorfozama o postanku duhana i čokolade. Većina je pjesama, bez sumnje, plod obrazovanja na isusovačkim učilištima, koja je Đurđević pohađao prvo u Dubrovniku pa u Italiji, ali dakako i njegove široke lektire. Na koncu je i sam, s druge strane katedre, predavajući književnost na redovničkim učilištima u Loretu, gradu Ascoli Piceno i u Pratu svakodnevno trenirao čake stihovanim vježbama najraznovrsnijih tema i metričkih oblika, a jedan njegov učenik kasnije je zabilježio da je Đurđević znao u hipu smisliti i po tridesetak latinskih stihova i diktirati ih takvom brzinom da bi ih đaci jedva stigli zapisati.

U drugoj velikoj cjelini knjige donosi se izbor iz Đurđevićeve proze. Hrvatska je proza zastupljena trima poglavljima iz zasad nedovoljno proučavanog *Života prisvetoga Benedikta*, a latinska s nekoliko odlomaka iz rasprave *Sveti Pavao apostol brodolomac* (*Divus Paulus Apostolus naufragus*), koja je od objave 1730. do danas predmet prijepornih tumačenja, te iz skupa historiografskih rasprava *Ilirske starine* (*Antiquitates Illyricae*), koje će u budućnosti vjerojatno privući veću pažnju proučavatelja. Svi prijevodi s latinskoga novi su i priređeni za ovo izdanje. Za njih je zaslužna Zrinka Blažević, redovita profesorica na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i prevoditeljica, dok je prijevode redigirala Gorana Stepanić.

Kako potvrđuje Plejić Poje u "Tekstološkoj napomeni", najvažniji posao u kritičkom priređivanju Đurđevićevih djela obavio je u prvoj polovici prošlog stoljeća Milan Rešetar, priredivši ih u dva sveska za Akademijinu ediciju *Stari pisci hrvatski* (1918., 1926.). Brojne su se kasnije interpretacije, pa i priredba Franje Švelca za *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (1971.), oslanjale upravo na Rešetarovo izdanje. I u ovom novom izdanju upotrijebljen je Rešetarov tekst, uz potrebno pravopisno osuvremenjivanje u pogledu pisanja pojedinih glasova, interpunkcije te upotrebe velikog i malog slova. Na taj su način tekstovi učinjeni bliskijima široj publici, jednako kao što joj uvodna studija

priređivačice nudi sintezu najvažnijih književnopovijesnih i interpretativnih uvida u Đurđevićevo djelo, pisanu znanstvenim no pristupačnim stilom.

Đurđević je autor čije djelo obilježava dvostruka pripadnost, baroknom i novom eruditskom razdoblju. Pripadnost baroku, nadahnuta prethodnicima poput Gundulića i Ivana Bunića Vučića, očitovala se ponajviše u njegovim ljubavnim i pastoralnim stihovima te u biblijskoj poemi *Uzdasi Mandalijene pokornice*. Istodobno je pokazao sklonost prema eruditizmu koji će snažno obilježiti osamnaesto stoljeće, a svojim antikvarskim, historiografskim i filološkim interesima i kritičkijim odnosom prema izvorima, najavio je velike povjesničare i polihistore u Dubrovniku, Serafina Crijevića, Sebastijana Sladu i Ivana Mariju Matijaševića. Dojmljiv je njegov iskaz, istaknut i u uvodnoj studiji Lahorke Plejić Poje, kojim čitatelju *Života prisvetoga Benedikta* jamči da će mu zanjati pamet "poplavicom od svjedokā" (str. 35). I u isusovačkom i u benediktinskom redu Đurđević se zasigurno susreo s poticajnim uzorima i ozračjem učenosti i usmjerenosti prema razvoju znanstvenih disciplina. Iako se mnoge njegove tvrdnje danas mogu prokazati kao nedovoljno znanstvene, svijest o važnosti kritičkog preispitivanja i argumentiranja dokazima ne može mu se odreći. Ukorijenjen u književnu i znanstvenu tradiciju, uvijek u potrazi za novim spoznajama i za novim mogućnostima jezičnog izraza, Ignjat Đurđević i u novom izdanju Matičine edicije *Stoljeća hrvatske književnosti* potvrđuje svoj kanonski status, a ono će, nadamo se, potaknuti daljnja čitanja i proučavanja autora koji pripada samom vrhu dubrovačke i hrvatske književne baštine.

Irena Bratičević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Cihan Yemişçi, *Doğu ile Batı'nın Sınırında Osmanlı-Dubrovnik İlişkileri (1592-1714)*, Istanbul: Efe Akademi Yayınları, 2023. 272 str.

Turski povjesničar Cihan Yemişçi od završetka studija bio je zainteresiran za povijest Sredozemlja, Jadrana i Zapadnog Balkana. Baveći se osmansko-mletačkim odnosima za potrebe magistarskog rada, istraživao je takozvane "dubrovenedičke deftere" iz *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi* u Istanbulu koji, osim podataka o Veneciji, sadrže i podatke o Dubrovniku. Tom se prilikom zainteresirao za Dubrovačku Republiku, tako da je u doktorskom radu pisao o osmansko-dubrovačkim političkim odnosima u 17. stoljeću (*XVII. Yüzyılda Osmanlı-Dubrovnik Siyasî İlişkileri*). Ova je knjiga, čiji naslov u prijevodu glasi *Osmansko-dubrovački odnosi na razmeđu Zapada i Istoka (1592.-1714.)*, autorov proširen i dopunjen doktorski rad.

Prema autorovoj klasifikaciji osmansko-dubrovačkih odnosa, razdoblje od 1592. do 1714. donijelo je promjene i pogoršanja. Pogoršanje odnosa započelo je već nakon Ciparskog rata (1570.-1573.) i to prvenstveno zato što je njegovim završetkom uslijedilo dugo razdoblje osmansko-mletačkog mira koje je trajalo do 1645. godine. Kako je u posljednjim desetljećima 16. stoljeća Sredozemlje gubilo na značaju, a na Levantu se pojavila engleska, francuska i holandska konkurencija, Mlečani su, uz poticaj svojih i bosanskih trgovaca, nove izvore prihoda potražili u Bosni i počeli su vrlo ozbiljno ugrožavati dubrovačke interese. Otvaranje splitske luke 1592. godine Dubrovčanima je, prema autorovu mišljenju, nanijelo vrlo ozbiljan udarac. Mletačka "ofanziva" bila je sveobuhvatna jer su u isto vrijeme, naročito u prvim desetljećima 17. stoljeća, svojatali i zaposjedali dubrovačko tlo - Lastovo, Sušac, Lokrum i Molunat. Osmanske vlasti u Istanbulu i Bosanskom ejaletu donekle su podržavale mletačke privredne interese, što je uvijek bilo na štetu Dubrovčana. Međutim, u slučajevima mletačke agresije na integritet Dubrovačke Republike, reagirale su jasno i u obranu Dubrovčana.

S druge strane, sami Osmanlije u jednom su trenutku postupili poput Mlečana. Ahmed-paša Hercegović na dubrovačkom je području imao nekretnine za koje su Dubrovčani njegovim nasljednicima, sve dok oko 1588. nisu izumrli, davali novčanu naknadu. Veliki vezir i drugi vezir počeli su otprilike u to vrijeme polagati pravo na Hercegovičeve nekretnine i otišli su toliko daleko da su osnovali Konavoski sandžak, a za sandžakbega imenovali su bivšeg beogradskog inspektora Ine-hana. Dubrovački su diplomati prilično brzo svladali krizu, međutim ona je još dugo vremena rađala nove probleme, kao što su, naprimjer, pokušaji novačenja Konavljana za osmansku vojsku.

Iako se pitanje Konavoskog sandžaka prilično brzo riješilo, činjenica je da Porta, pogotovo veliki veziri, u to vrijeme nije bila naklonjena Dubrovačkoj Republici. Sudjelovanje dubrovačkih brodova u španjolskoj armadi u ratu protiv Engleza 1585.-1604. godine još je više zakompliciralo odnose. U isto vrijeme, uskoci su u potrazi za plijenom na osmanskom tlu prelazili preko dubrovačkog područja, a Mlečani su tu činjenicu koristili da na Porti ocrne Dubrovčane. Porta je zaista zauzela stav da dubrovačke vlasti skoro pa surađuju s uskocima, iako su oni harali i po dubrovačkim selima. Uskoci su 1615. nestali sa scene, međutim osmanski razbojnici nisu. Sjevernoafrički gusari ozbiljno su ugrožavali dubrovačko pomorstvo, a sultanovi fermani protiv njih nisu bili djelotvorni.

Rovarenje Mlečana protiv Dubrovnika nastavilo se naročito u vrijeme njihova sukoba sa Španjolcima 1615.-1620., a Republiku su, bilo na Porti bilo na ratnim poprištima, vrlo ozbiljno ugrožavali i u vrijeme mletačko-osmanskih ratova 1645.-1669. i 1683.-1699. Razorni potres 1667. dodatno je ugrozio dubrovačku stabilnost na političkoj sceni.

Što se tiče Osmanlija, i u tom se slučaju pokazuje dvojnost njihova odnosa prema Dubrovniku, čiji su uzroci, kako ističe autor, raskoli unutar same osmanske vlasti. S jedne strane, Osmanlije su štatile Republiku od mletačke agresije i to su najjasnije pokazale za vrijeme sklapanja mira u Srijemskim Karlovcima 1699., kada su se Mlečani morali

obavezati da će napustiti osmansko područje tik uz dubrovačku granicu, koje su u proteklom ratu osvojili. S druge strane, koncem 1670-ih i početkom 1680-ih godina, odvijala se najveća kriza u povijesti osmansko-dubrovačkih odnosa, koja ne bi bila moguća da je središnja osmanska vlast propisno funkcionirala. Svemoćni veliki vezir Kara Mustafa-paša, kojega je Yemişçi duhovito i s pravom nazvao "slonom u dućanu stakla", optužio je Dubrovčane da su u Kandijском ratu naplaćivali povećane carine osmanskim trgovcima i tražio je ogromnu odštetu. Zlostavljao je dubrovačke poklisare i bacao ih u najgore zatvore. I Senatu i poklisarima bilo je jasno da dokazivanjem nevinosti ništa neće postići i da se jedino mogu boriti za što manji iznos navodne odštete.

Pravdajući se da su zbog mletačke blokade dubrovačke granice osiromašili, Dubrovčani su 1687. godine prestali plaćati harač sultanu, a 1695. na Porti su postigli dogovor da će za zaostale harače i za harače do kraja rata isplatiti 18.888 ungarara. Prema procjeni autora, s tom 1695. godinom počela je faza propadanja osmansko-dubrovačkih odnosa.

Opisane teme koje su obilježile osmansko-dubrovačke odnose 1592.-1714. godine, autor je u knjizi podijelio na pet poglavlja. U poglavlju "Uvod: Osmansko Carstvo uoči i početkom 17. stoljeća" analizira najvažnije čimbenike koji su utjecali na mijenjanje osmansko-dubrovačkih odnosa. Posebnu pažnju daje rušenju slike "Nepobjedivog Turčina", odnosno dubrovačkoj ulozi u planovima protjerivanja Osmanlija s Balkana, kao i raznim mletačkim akcijama s ciljem slabljenja i uništenja dubrovačke konkurencije. Neki trendovi u osmanskoj imperijalnoj politici utjecali su na osmansko-dubrovačke odnose, a autor posebno ističe sustav zakupa osmanskih državnih poreza koji je ugrozio dubrovačke davno stečene povlastice, kao i sveprisutno mito i korupciju u osmanskim državnim institucijama. Na odnose su utjecali i kopnena i morska razbojstva, kao i pokušaj osnutka Konavoskog sandžaka. U poglavlju "Konkurencija i neprijateljstvo na Jadranu: Osmanska zaštita Dubrovnika od mletačkog napada" analiziraju se razlozi, posljedice i raspleti mletačkih posizanja i osvajanja Lastova, Lokruma, Molunta, Sušca, kao i luke Gruž. Poglavlje "Dubrovnik i Dubrovčani u vrijeme osmanskih gusarskih napada" donosi podatke o akcijama i podrijetlu osmanskih gusara koji su ugrožavali dubrovačko pomorstvo. "Učinci Kandijского rata na Dubrovnik i na njegove odnose s Osmanlijama" analiziraju se u četvrtom poglavlju, s posebnim osvrtom na posljedice velikog dubrovačkog potresa 1667. godine. "'Slon u dućanu stakla': Merzifonlu Kara Mustafa-paša i velika kriza u osmansko-dubrovačkim odnosima" posljednje je poglavlje o dubrovačkim iskustvima s poremećenim sustavom osmanske središnje vlasti te o privremenom prestanku plaćanja dubrovačkog harača, koje autor naziva "prekidom osmansko-dubrovačkih odnosa".

Osnova na kojoj je Yemişçi pisao ovu knjigu, bili su izvori iz *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi* u Istanbulu i iz Državnog arhiva u Dubrovniku. Zahvaljujući spoznajama nastalima na temelju arhivskih istraživanja, koje je upotpunio relevantnom literaturom, donio je objektivne zaključke, koje je, ugradivši političke i privredne utjecaje zapadnih kršćanskih

zemalja, smjestio u širi okvir. Stoga knjiga Cihana Yemişçija predstavlja važan doprinos razumijevanju specifičnih osmansko-dubrovačkih odnosa u kontekstu promjena u Osmanskom Carstvu, u Dubrovačkoj Republici i na široj poslovnoj i političkoj sceni.

Vesna Miović

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

Đuro Hidža, *Carmina latina. Latinske pjesme*, uvod, kritičko izdanje i prijevod dijela satiričnih epigrama Jadranka Bagarić, prijevod Zrinka Blažević, Zagreb: Latina et Graeca, 2024. 375 str.

U krugu dubrovačkih liječnika u doba Republike bilo je diplomata, osumnjičenih špijuna, trovača, znanstvenika i književnika, ali malo je tko među njima tako dobro poznao običaje, sklonosti i nastojanja svojih sugrađana kao Đuro Hidža (1752.-1833.). Podrijetlom iz Konavala, sin Antuna Hidže (člana bratovštine lazarina i dubrovačkog izaslanika kod bosanskog vezira u Travniku sredinom 18. stoljeća), nasljednik imućne obitelji Arboscelli, koja je pred državnim vlastima jamčila za stipendiju što ju je podijelio s bliskim rođakom Mihom Grgurevićem za studij medicine u Bologni, kao angažirani intelektualac privlačio je istraživače osobito u 20. stoljeću.

Tijekom ključnih političkih preobražaja, od sloma Dubrovačke Republike preko uspostave kratkotrajne francuske uprave do konačnog svođenja Dubrovnika na razinu provincijskog gradića unutar habsburške Dalmacije, secirao je dubrovačko društvo britkim stihovima oštro poput skalpela koji mu nije zadrhtao u ruci dok je desetljećima brinuo o zdravlju svojih sugrađana. Naslijedivši oca, kao član lazarina, razvijao je svoje veze s pripadnicima svih gradskih staleža i okolice. No, činio je to više zahvaljujući svom liječničkom pozivu, nego položaju uglednoga pučanina u znamenitoj bratovštini. Poznate žalbe fra Inocent Čulića da je upravo zbog Hidže izgubio sluh i ušao u povijest naše književnosti kao "fratar gluhi", možemo pripisati poslovičnoj pakosti kojom je Čulić progonio cijeli niz svojih sugrađana tijekom početnoga razdoblja austrijske vlasti. Drugi u javnosti nisu osporavali Hidžino liječničko umijeće.

Istaknuti član dubrovačkog klasicističkoga kruga, Đuro Hidža stekao je mjesto u pregledima povijesti stanovništva i u radovima o povijesti dubrovačke medicine, ali ponajviše se nametnuo povjesničarima književnosti i klasičnim filozofima. U tome je uspio podjednako kao plodan prevoditelj rimskih klasika, Horacija, Katula, Tibula, Vergilija i Ovidija, kao i izvornim pjesničkim stvaralaštvom. Hidžini izabrani stihovi od prvog izdanja u dubrovačkoj tiskari Antuna Martecchinija 1802. godine naposljetku su

dospjeli sve do antologije *Hrvatski latinisti*, gdje ih uz kraći pjesnikov životopis možemo pronaći u drugom svesku koji su 1970. priredili Veljko Gortan i Vladimir Vratović u seriji *Pet stoljeća hrvatske književnosti* u izdanju Matice hrvatske i Zore (str. 753-769).

Međutim, tek ovim suvremenim izdanjem, proizašlim iz doktorskog rada pod nazivom *Poezija Đura Hidže na latinskom jeziku*, koji je obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2015., Jadranka Bagarić, surađujući sa Zrinkom Blažević kao prevoditeljicom, nudi prvu cjelovitu tiskanu zbirku Hidžinih latinskih stihova. Svaki pojedini pjesmotvor zasebno je numeriran arapskim brojevima, a pjesničko blago razvrstano je u šest skupina po žanrovskom kriteriju, kako je to objašnjeno u načelima priređivanja teksta. Čine ih redom "Epigrama" (ukupno 201 epigram, str. 63-187), "Elegije" (21 elegija, str. 189-259), "Poslanice" (četiri poslanice, str. 261-287), "*Sermones*" (tri pjesme, str. 289-309), "Hendekasilabi" (osam jedanaesteraca, str. 311-323) i "Ode" (osam oda, str. 325-351). Najbrojnija skupina, "Epigrama", zbog bolje preglednosti po unutrašnjem sadržaju, dodatno je podijeljena na pet manjih cjelina, naslovljenih "Satirični i šaljivi epigrama" (123 epigrama, str. 64-135), "Pohvalni epigrama" (39 epigrama, str. 135-164), "Nabožni epigrama" (jedan epigram, str. 165), "Nadgrobn i žalobni epigrama" (24 epigrama, str. 165-179) i "Moralni epigrama" (14 epigrama, str. 179-187).

Nije lako odijeliti jednu skupinu od druge i ocijeniti kamo pripada koji tekst. Primjerice, epigram br. 106 s pohvalom austrijskom grofu Vjenceslavu Lilienbergu svrstan je među satirične i šaljive epigrame, iako je mogao dobiti mjesto među pohvalnima. Taj potez čini se opravdanim jer Hidža iskreno hvali prvog austrijskog guvernera Dalmacije nakon sloma Dubrovačke Republike, kao čovjeka koji je poštovao nestalu dubrovačku veličinu (pozdravlja ga i u osmoj elegiji, posvećenoj "grofu Vjenceslavu Lilienbergu, namjesniku Dalmacije, koji dolazi u Dubrovnik"), sukladno osobnom izrazitom konzervativizmu (dokazanom i kroz tipične prigodnice povodom rođendana austrijskog cara Franje I. u epigramima br. 19 i br. 20 ovdje na str. 149, također svrstanima u skupinu pohvalnih). No, ako je u odnosu naspram austrijskih vlasti, koje su istisnule francuske, ostao u okviru težnji svojih sugrađana da se svide novim vladarima, Hidža je u odnosu prema prošlosti Dubrovačke Republike od konzervativizma pošao mnogo dalje, prelazeći često i granicu prema pravom reakcionarstvu.

Njegov cyničan duh nije bio usamljena pojava na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće u Dubrovniku koji je bio obilježen književnim stvaralaštvom velikog satiričara Junija Restija pa je sa svojim glasovitim suvremenikom, osim književnog izričaja, dijelio i tragičnu svijest o slomu društva stare Republike. Međutim, tražeći lijek toj bolesti, Hidža je posezao isključivo za sjajem prohujalih stoljeća, hvaleći svakom prigodom mudrost Senata i veličajući vlastelu, nesvjestan dobrodošlih promjena. Svoje suvremenike vlasteoskoga roda više je puta opominjao zbog bezbrižne dokolice ("Dokolice se kani, neće pomoći tebi, / Jer je pogubna, znaj, ona i stadu za tor", četvrta elegija, stihovi 51-52) i pozivao da se aktivnije uključe u politički rad.

U društvenome smislu upravo reakcionaran, idealizirajući prošlost, Hidža se redovito obraća vlasteli da se pobrinu za dobrobit grada i njegovih stanovnika, dok osobno ne želi igrati nikakvu političku ulogu, kao što je po njegovu uvjerenju ne bi trebali imati ni njegovi sugrađani pučani ("Kako građani loši ne bi nam donijeli propast, / I do temelja baš zatrli vašu sad vlast", četvrta elegija, stihovi 67-68), pogotovo kad predstavljaju samo produljenu ruku mrskih Francuza (epigram br. 104: "Francuz u ratu je jak, podložću jači je još / Sinovi pučki i glupani gradski dolaze na vlast: / Oružju tako će bit' podložni zakoni svi"). U novome vremenu ne valja ništa, pa ni filozofija: divi se Benediktu Stayu ("Muza će živjeti tvoja, što se s Lukrecijem takmi", epigram br. 30, str. 157), ali filozofija samo je privid i jedina istina je u Evanđelju (" [...] naime ono što metafizika uči, / Ono što sami otac Bog nam je otkrio nekoć, / Upravo ono što sadrže spisi evanđelja Božjeg / Smatram istinom pravom i to ću smatrati uvijek", prva Poslanica, stihovi 19-22, str. 263). S te strane zbilja je opravdano govoriti o "duhovnom siromaštvu novog građanskog društva u novim uvjetima gospodarskog života i tjeskobi nesigurnog i nemirnog vremena" (Slavica Stojan, "Berneska poezija u Dubrovniku na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 31 (1993.), 133).

Iako se cijelom zbirkom, poput zajedničke niti, provlači Hidžina ogorčenost uspostavom francuske vlasti i nadasve ulogom upravitelja Ivana Dominika Garagnina (jezgrovit: "glavar dalmatinski klet", petnaesta elegija, stih 58, fragment, str. 245, a poblize u satiričkom epigramu br. 76: "U Trogiru rođen, u mletačkom kaljen bordelu / Njemu su na srcu tek kocka, vino i blud", str. 107), zapravo fiziokrata koji je po suvremenim povijesnim istraživanjima uvelike unaprijedio gospodarstvo Dalmacije, time Hidža ponavlja stari dubrovački prezir prema Dalmaciji kao još jedan element svojega reakcionarnog osjećaja, dok u borbi protiv izazova novog vremena najčešće napada gramzivost sugrađana za novcem i ugledom. Toga nije poštedito ni inače bliskog prijatelja, pijarista Francesca Mariju Appendinija (osuđujući ga u 88. i 89. epigramu zbog prevrtljivosti, jer je prihvatio francusko imenovanje na čelo gimnazije uz odgovarajuću novčanu nagradu i visoki položaj), ni vlastelu (u epigramu br. 111 okomio se na Antuna Lukina Sorga zbog rasprodaje očevine). Uz očekivane napade protiv razvrata i nesposobnih činovnika (cijelim nizom epigrama, br. 96, 97 i 99, ismijava poblize neodređenog notara Petra koji je postao sudac), Hidža u otporu političkim i društvenim promjenama nastalima uspostavom privremene francuske vlasti nalazi povoda za kritiku dubrovačkoga društva u cijelosti. U početnim stihovima elegije "Jadikovka Raguze" (str. 259) priznaje, doduše, ratno stradanje koje je Dubrovnik pretrpio u rusko-crnogorskom pohodu uoči konačnog francuskog prodora, ali zbog sloma svoje idealizirane Republike najviše okrivljuje same Dubrovčane, i to vlastelu zbog sklonosti dokolici i depresiji, a pučane jer su poput nerazumne djece što su se uzoholila i poželjela zgrabiti vlast, makar iz tuđe ruke.

Toliko zaokupljen svojim političkim stajalištima što ih zagovara kao svojevrzni pučki tribun, Hidža prkosi i nekim pjesničkim kanonima. Izrazito veliča grad, a osuđuje selo.

Ismijava i prezire svaku arkadijsku idilu, pišući štoviše u "Elegiji o pravoj sreći dobrog senatora": "Pogubno ti si, o, selo, za krepost naše domaje" (stih 67, str. 195). Napada u 23. epigramu vlastelina Saraku jer živi na selu pa u grad donosi svoj "seljački gard" (str. 79), a iz istog razloga osuđuje dragog prijatelja Mata Giorgija, nekoć konavoskoga kneza, posvetivši mu elegiju s prizorom lova na medvjede (str. 207-211). Obraćajući se u šestoj elegiji u istom tonu Juniju Restiju koji se povukao na Lopud, Hidža se gradeći pravi antiklimaks pita: "Reci mi, koji je od njega mračniji jadranski otok? / Žitelja ima par, oskudan ondje je plod" (stihovi 14-15, str. 211) da bi zaključio čak "Ovdje ničega nema što lijepo i ljupko bi bilo, / Ničega što bi tvoj moglo zatraviti duh" (stih 41-42, str. 213). Drugu pjesmu u skupini "*Sermones*" naslovljenu "Nepoznatome koji ljetuje na Ombli" počinje hvaleći ljepote kraja, svježi seoski zrak i čistu vodu s izvora rijeke, no ubrzo postaje "prepuna izmeta stočnog dok po njoj plivaju crvi" (stih 30, str. 301). Naturalističku crtu pokazao je i u rijetkom slučaju ističući "isparavanja kužna koja vladaju gradom" i još "zahodski smrad iz zgrada i ogavna tržnica mesa" (stihovi 31-34, str. 301).

Osim više puta dokazane nesklonosti seoskoj idili, prkosio je uobičajenim pjesničkim kanonima i svojom jedva prikriivenom mizoginijom, koja se jednako osjeća u potankom opisu razvrata u javnoj kući (Prva poslanica, stihovi 65-84, str. 267), kao i u tvrdnji što je sam ostao krepostan i nikad nije upao u ljubavne mreže (Prva poslanica, stihovi 130-142, str. 271), kojima su podlegli junaci iz starine i sama Palada Atena (Prva poslanica, stihovi 163-164, str. 273). Ipak, među ženama štovao je praroditeljku Evu i Bogorodicu, posvetivši im po jedan žalobni i nadgrobnji epigram (Evin epitaf na str. 165, Epitaf Djevice Marije na str. 169), kao i sugrađanku Jeleni Bosdari rođenu Bona (što je primjereno istaknuto i u uvodnoj raspravi, uz nagovještaj da je zadobila Hidžinu naklonost zbog nesretnoga života i prerane smrti u tuzi za izgubljenim djetetom).

Pored platonske ljubavi prema Jeleni Bosdari u njegovim se stihovima krije više autobiografskih elemenata. Razmišljajući o pristupanju franjevcima, i to kapucinima ("Često sam kao dijete gajio veliku želju / I sam da pribrojen budem velikoj serafskoj vojsci, / I da umjesto finih tkanina odjenem habit, / I da čupavu bradu pustim što sviđa se meni", prva pjesma u skupini *Sermo*, posvećena Benignu Albertiniju, stihovi 49-52, str. 293), još u djetinjstvu čuo je zov latinske Muze. Međutim, zbog materijalnih razloga izabrao je studij medicine, a svoje nezadovoljstvo najlakše je iskazao neobuzdanim jezikom kroz bogate pregršti latinskih stihova.

Osim vrsnog vladanja latinskim metrima, što je uvelike naučio prevodeći Horacija, Hidža plijeni sjajnim, potankim opisima prizora iz svoje svakodnevice. Tu mu bez sumnje treba pokloniti pažnju kao korisnom i dobrodošlom povijesnom vrelu. Nije se samo trajno zanimao za život svojih suvremenika, najčešće ih kudeći, ponekad tješeći, a najčešće potičući da stupe po njegovu mišljenju na pravi put, nego je začuđujuće vješto pristupao i vjerskim ustanovama. Tako se u 38. epigramu na str. 163 u pohvalu propovjedniku Benignu Albertiniju ističe vrlo lijep opis Kolegija pijarista, s puno detalja,

dok u 15. epigramu pod naslovom "Biskupu koji povećava broj klerika" vrlo konkretno progovara o stanju Crkve u dubrovačkoj dijecezi njegova vremena (str. 73). Satire Junija Restija donose suptilnije ocjene dubrovačkoga društva na prijelazu stoljeća i prijelazu vlasti, ali Hidžini pjesnički napori bogatiji su životnim iskustvom, uvjerljiviji porukom, ma koliko da je ta poruka anakronistična i odbojna.

Tekstovi su objavljeni u latinskom izvorniku s usporednim hrvatskim prijevodom, pri čemu je dio satiričkih epigrama prevela urednica izdanja osobno. Naslovom "Jedanaestercii" moglo se u hrvatskom prijevodu zamijeniti "Hendekasilabi", a nejasna je i terminološka razlika između "Poslanice" i "*Sermones*", no prijevodi su doista dobri, precizni i nadahnuti, prate izvornu latinsku metriku, kao i pravila hrvatskoga književnog jezika. Među prijedlozima za poboljšanje postojećih rješenja valja spomenuti samo da stih "Ja te pak ne smatram nimalo dostojnim sadašnje hvale" (13. epigram, treći stih, str. 73) nije heksametar i mogao bi se u prijevodu zamijeniti s "Dostojnim sadašnje hvale ne smatram nimalo tebe." Hvale je vrijedno i dobro razumijevanje Hidžinih misli i pjesničkih slika: *vates Calabriae* (kalabrijski pjesnik) je rani rimski epičar Enije, a *Egnatia vestis* isusovačka halja i simbol za Družbu Isusovu općenito (str. 70). U standardnoj tvorbi latinskih heksametara zanimljivu iznimku predstavlja početni stih druge pjesme u skupini "*Sermones*" jer ima sedam stopa, bilješkom označeno kao *heptametrum* (str. 298).

Pohvalu zaslužuje pokušaj datacije pjesama, uz uvodni osvrt na napore don Luke Pavlovića, najmarljivijeg prepisivača Hidžinih pjesama u 19. stoljeću i zaslužnoga čuvara klasične dubrovačke književne baštine. Jasno je da je većina epigrama s osudom Ivana Dominika Garanjina napisana tijekom kratkotrajne francuske uprave, a urednica je dobro argumentirala tvrdnju da je Hidža pojedine epigrame napisao još u studentskim danima u Bologni, zahvaljujući specifičnoj stručnoj terminologiji kojoj je pribjegao.

Knjiga je opremljena "Tumačem antičkih imena i pojmova" (str. 353-362) i "Tumačem postklasičnih imena i pojmova" (str. 363-371), ali ostaje šteta što nije dodan i treći "tumač", dubrovačkih osoba o kojima pjeva. Poneki iskusniji čitatelj prepoznat će matematičara Marina Getaldića pod nadimkom Bete u 33. i 35. epigramu iz skupine pohvalnih na str. 159, no u potrazi ne samo za identitetom pojedinih redovnika, nego čak i pripadnika viših činovničkih krugova i samih nositelja vlasti o kojima Hidža pjeva, zainteresirani istraživač morat će se osloniti na vlastiti napor kroz arhivska vrela ili stručnu literaturu. Ipak, prihvatimo li ovo izdanje kao iskren, cjelovit i sustavno vođen razgovor s jednim darovitim, učenim, duhovitim, ali uistinu ogorčenim pjesnikom, zbirka latinskih pjesama Đura Hidže ispunit će svoju svrhu kao poticaj suvremenome čitatelju da u traganju po dubrovačkom političkom i kulturnom životu i njegovoj svakodnevicu u ranom 19. stoljeću ponese jednu novu luč.

Relja Seferović

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

Vlaho Bukovac – umjetnik i njegovo djelo, Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa u povodu stote godišnjice smrti, ur. Irena Kraševac, Petar Prelog, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2025. 397 str.

Tri godine nakon znanstveno-stručnog skupa "Vlaho Bukovac – umjetnik i njegovo djelo", koji su organizirali Institut za povijest umjetnosti i Galerija Klovićevi dvori, u izdanju Instituta objavljen je zbornik iz skupa proizišlih radova, urednika Irene Kraševac i Petra Preloga. Skup je bio održan povodom 100. godišnjice slikareve smrti u okviru izložbe "Korijeni i krila. Vlaho Bukovac u Zagrebu, Cavtatu i Beču 1893.–1903.", četiri godine nakon izložbe "Vlaho Bukovac. Pariško razdoblje 1877.–1893." Tripartitni izložbeni projekt Klovićevih dvora trebao bi se zaključiti posljednjom slikarevom fazom - onom praškom od 1903. do 1922. U istoj, 2022. godini, postavljena je i izložba "Vlaho Bukovac (1855.–1922.) / Rekapitulacija iz Zbirke Umjetničke galerije Dubrovnik". Dodati treba izložbu "Vlaho Bukovac i Alexandre Cabanel – povijesni susret učenika i učitelja" postavljenu u Umjetničkom paviljonu 2018., kao i niz manjih studijskih, ali izuzetno bitnih izložbi o slikaru kako u rodnoj mu Kući Bukovac u Cavtatu, tako i drugdje. Vidljivo je iz svega ovoga da je Bukovac u posljednje vrijeme prisutan kao tema na domaćoj, ali i stranoj muzejsko-galerijskoj sceni (primjerice 2024. u Muzeju Vojvodine izložbom "Blagoveštenski sabor Vlaha Bukovca"). Navedeno ne čudi jer je malo koji hrvatski umjetnik, osim Ivana Meštrovića, ostavio iza sebe toliko impresivan opus te ujedno zahvatio tolike brojne razine, od likovnih, književnih, političkih, osobnih, institucionalnih i međunarodnih, kojima se danas kustosi i znanstvenici mogu baviti.

Pobrojani izložbeni projekti, posebno oni Klovićevih dvora, rezultirali su iscrpnim istraživanjima i poglavljima kataloga koji su, sukladno naravi izložbenog medija, sintetizirali i zaokružili pojedine epizode života i djelovanja ovog slikara. Uz domaće autore koji su obrađivali Bukovčeve faze i epizode stvaranja u Parizu, Cavtatu i Dubrovniku (Lucija Vuković), Dalmaciji (Radoslav Tomić) i Zagrebu (Petra Vugrinec, Irena Kraševac, Dragan Damjanović), uključili su i inozemne stručnjake koji su se posvetili Bukovčevu djelovanju i boravcima u Francuskoj (Rachel Rossner, Pierre Stépanoff), Engleskoj (Alex Kidson) ili Srbiji (Igor Borozan, Petar Petrović).

S druge strane, zbornik skupa, opet sukladno svojoj naravi, pruža specifičniji i fragmentarniji pogled na Bukovca, fokusiran je na uže teme istraživanja, ponekad i na tek nekoliko slika velikog majstora, posebno kada se govori o temi portretistike pri kojoj se poseglo za istraživanjem historijata narudžbi i naručitelja. Dokazuje se time da Bukovac nije bio samo slikar, nego oblikovatelj panoptikuma likova te graditelj jedinstvenog svijeta jednog vremena i prostora. Tako su Marina Bregovac Pisk, Jasminka Najcer Sabljak i Rozana Vojvoda posegnule za temom portreta, ne obazirući se samo na formalno-stilske kategorije, nego više na one osobne i političke. Jednako tako, političnost slikarskih narudžbi s kraja 19. stoljeća, u složenim odnosima hrvatske politike, s jedne strane mađarizacije Khuen-Héderváryja, a s druge progresivne ideje Strossmayerova jugoslavenstva, odrazila se i na Bukovca. O tomu širi pogled donosi Ivan Kokeza, dok se Irena Kraševac istim problemom

bavi na primjeru slike *Razvitak hrvatske kulture*. Donekle je ovo indikator stanja domaće povijesti umjetnosti posljednjeg desetljeća, koja je težište stavila na kulturno-povijesna pitanja potkrijepljena arhivskim izvorima i istraživanjima. Tako i ovog puta prevladavaju teme naručiteljstva, osnivanja, suradnji te političkih odnosa. Samo su dva članka izravno usmjerena na usko formalno-stilska pitanja. Prvi je onaj Sofije Merenik koja se prihvatila teme Bukovčevih jadranskih pejzaža. Već je izložbom 2018. u Klovićevim dvorima istaknuto slikarevo zanimanje za ovaj slikarski žanr pod utjecajem impresionizma, kako u samom postavu dvorane koja je uključivala jedino pejzaže, tako i u katalogu, tekstom Lucije Vuković *Slobodno kadrirani krajolik u djelu Vlaha Bukovca*. U svom je prilogu Merenik istaknula utjecaj Courbeta i Corota na Bukovca. U okviru teme pejzaža uglavnom ostaje i Ivana Rončević Elezović, problematizirajući slikarev odnos prema impresionizmu u odnosu na domaće slikare poput Bele Čikoša Sesije, Mencija Clementa Crnčića i Celestina Medovića. Nadalje, o Bukovčevoj pokretačko-osnivačkoj ulozi, koja je obilježila ne samo Zagreb kao glavni grad, već i rodni mu kraj, piše Sanja Žaja Vrbica, dok Vanja Brdar Mustapić pomno rekonstruira duh slikareva zagrebačkog ateljea, uspoređujući ga s pariškim primjerima, koje je Bukovac poznao.

Slijedom ovoga, nameće se pitanje - koliko bi temeljita istraživanja o nekom predmetu morala prethoditi svim daljnjim interpretacijama ili čak nadinterpretacijama? Bukovac je svakako jedan od rijetkih primjera u domaćoj umjetnosti koji to omogućuju, između ostalog i zbog svoje slojevitosti. Premda se povjesničari umjetnosti ne upuštaju u nadinterpretacije tako često, ovog su se puta na to ipak odvažile Helena Puhara i Lucija Vuković, kao bivše dugogodišnje kustosice Kuće Bukovac, što potvrđuje koliko je važno vladati materijom za dublja čitanja. Posvetile su se tematici i poetici smrti, osvještavajući time umjetnikovu samorefleksiju. Nasuprot njihova *thanatosa*, Lena Disopra pokušava iščitati *eros* u Bukovčevoj buržujskoj senzualnosti. Vezano za ovu temu, trebalo bi uputiti na prethodnu analizu erotike, iz književno-teorijske perspektive autorice Tatjane Jukić, u slici *Gundulićev san*.

Nadalje, dio zbornika analizira Bukovčeve odnose s drugim umjetnicima. Najiscrpniji je članak Petre Vugrinec koja revalorizira ulogu Bele Čikoša Sesije u odnosu na Bukovca, ističući Sesijinu važnost u razvoju i formiranju hrvatskog modernog slikarstva, i to razlikovanjem impresionizma i simbolizma. Klara Macolić otvara temu Bukovčeva sukoba s Ivom Režekom na praškoj Akademiji, kada je ostarjeli profesor imao nesuglasice s mlađim studentima i njihovim umjetničkim uvjerenjima. Barbara Vujanović i Dalibor Prančević iznose pregled veza između Bukovca i Meštrovića te govore o njihovu odnosu uzajamnog poštovanja. Članak Petra Preloga o dvojakim stavovima Ljube Babića prema Bukovcu otvara temu općenitog odnosa starije povijesti umjetnosti i umjetničke kritike prema slavnom Cavtaćaninu.

Zbornik upućuje na to da su se stotinu godina od Bukovčeve smrti rasplinule zablude, kako u umjetničko-intelektualnim, tako i u širim krugovima, zbog kojih se Bukovca percipiralo samo kao građanskog slikara, zbog sudioništva u oblikovanju bogate građanske klase kroz

iznimnu portretistiku i žanr-slikarstvo, ali i zbog vizualnog kreiranja nacionalnog Parnasa. I jedna i druga uloga znale su biti, ako ne prezrene, onda barem umanjivane. Bukovac je svojom portretistikom dao slikarstvu građanski legitimet, a iznimnim razumijevanjem naravi ovoga medija i visokim intelektom, pridonio je izgradnji nacionalnog vizualnog identiteta jedinstvenog u europskom kontekstu. Stoga bi bilo više nego korisno usporediti na primijer Bukovčevu i Strossmayerovu viziju jugoslavenstva s onom Meštrovićevom i Karađorđevićevom, koja je uslijedila nakon samo nekoliko godina, preobrazivši sliku stare devetnaestostoljetne Europe.

U ovom segmentu Bukovčeva rada, u zborniku se primjećuje izostanak bavljenja njegovim monumentalnim kompozicijama, kako povijesnim i alegorijskim, tako mitološkim i religijskim, čemu su možda pridonijele spomenute izložbe. Jednako tako, iako se već pisalo o njegovu egzotizmu na primjeru crnogorskih tema (R. Rossner, V. Borozan), odnosu prema drugim umjetnostima na primjeru fotografije (H. Puhara) ili književnosti (T. Jukić), obiteljskim odnosima na primjerima kćeri Jelice i Ivanke (R. Vojvoda), ovom prigodom te teme nisu razmatrane. Općenito nedostaje međunarodnih autorskih imena (izuzev Sofije Merenik), iako je u pozivu na skup kao jedna od tematskih cjelina najavljena tema "Vlaho Bukovac i njegovo doba – europski umjetnici na prijelomu stoljeća". Kada se govori o prijelazu stoljeća, dan je vremenski oris iz kulturno-povijesne perspektive, razmatranjima povjesničara Nikole Tomašegovića i Filipa Šimetina Šegvića. Prvi analizira secesiju Društva hrvatskih umjetnika predvođenih Bukovcem od Društva umjetnosti i Isa Kršnjavija. Drugi pronalazi specifičnosti hrvatskog *fin de siècle*a u odnosu na Europu, dajući mnoštvo bitnih podataka o socijalno-ekonomsko-političkim uvjetima.

Složena je to slika jedne epohe koja će završiti Prvim svjetskim ratom. Slika, čiji je tvorac između ostalih i Bukovac s galerijom svojih likova – od Cavtata i Dubrovnika, preko San Francisca i Pariza, pa Zadra, Splita i Cetinja, Liverpoola, Beograda i Zagreba, do Beča i Praga. Ona je oblikovana ne samo lakoćom kista i ruke, nego i lakoćom perspektive građanina svijeta s uzajamnim povjerenjem slikara i modela. Miroslav se Krleža, povodom Babićeve retrospektive 1970. godine, prisjeća toga vremena: "Da pred našim očima umire sa Slikarstvom čitava jedna građanska civilizacija, to nam se objasnilo tek godinu dvije kasnije, kada je ratno ludilo već poprimilo delirične forme". Osim slikarstva određenih značajki, s Prvim svjetskim ratom umire i pripovijedanje, kako je 1936. ustvrdio Walter Benjamin u eseju *Pripovjedač*, godinu dana nakon svojeg *Umjetničkog djela u doba tehničke reproduktivnosti*. Bukovac je tako paradigma kraja jedne epohe.

Ovaj je zbornik nesumnjivo vrijedan doprinos poznavanju Bukovca i njegova djela. U međuvremenu je objavljena opsežna monografija Igora Zidića *Vlaho Bukovac (1855.–1922.)* na gotovo tisuću stranica, a trebao bi uslijediti i posljednji dio dugogodišnjeg projekta Klovićevih dvora posvećen Pragu, čime će biti dan svojevrsni okvir dosadašnjim istraživanjima.

Josip Klaić

Strossmayerova galerija starih majstora HAZU

Antun Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, Zagreb: Artresor naklada, Institut za povijest umjetnosti, 2023. 611 str.

Knjiga Antuna Baće pod nazivom *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata* zaokružila je dugogodišnje bavljenje autora navedenom temom kako kroz teoretski aparat povjesničara umjetnosti, tako i kroz praktičan pristup tijekom dugogodišnjeg rada u Konzervatorskom odjelu u Dubrovniku. Knjiga, koja je ove godine doživjela svoje drugo izdanje, nagrađena je godišnjom nagradom Društva povjesničara umjetnosti za 2023. godinu, a u obrazloženju se nagrade, između ostalog, navodi da je "moguća paradigma za buduće obrade arhitektonskog stvaralaštva tog razdoblja i u ostalim gradovima Hrvatske".

Struka je tako na najbolji mogući način odala priznanje djelu koje je izuzetno vrijedan doprinos ne samo povijesti dubrovačke arhitekture, već funkcionira i kao svojevrsna enciklopedija razdoblja između dva svjetska rata, kronika vremena i razvoja likovne misli. Uvodna poglavlja koja minuciozno razrađuju društveno-povijesne okolnosti unutar kojih djeluju stvaraoci arhitekture koja je autoru predmet interesa, kronološki započinju već padom Republike 1806. te se u tom širem vremenskom luku čitatelj upoznaje ne samo s različitim povijesnim događanjima, demografijom, društvenim okolnostima, već i s najvažnijim urbanističkim zahvatima i arhitektonskim ostvarenjima.

Vodeći računa o različitim kulturnim poljima, o glazbi, likovnoj umjetnosti i književnosti, autor, osim brojne literature, obilno koristi navode iz onodobnog tiska i arhivske izvore. Poneka poglavlja (primjerice poglavlje "Slika grada"), osim pregleda najvažnijih zbivanja, donose osobito brojne i sugestivne uvide u mikropovijest, u dinamiku grada, u različite odnose koje autor, ne bez fine ironije, a ponekad i humornih nota, predočuje čitatelju (ne)namjerno ostvarujući paralele s današnjim vremenom.

Jezgra knjige i najveći doprinos povijesti umjetnosti svakako je dio naslovljen "Stvaraoci i njihova djela" u kojem autor sustavno analizira arhitektonska ostvarenja u Dubrovniku, ali i neizvedene projekte, vrednujući inventivnost projekta u odnosu na opus autora, na sama načela moderne arhitekture, ali isto tako i u odnosu na ostvarenu interakciju sa zatečenim okruženjem, bilo da je riječ o prirodnim datostima ili gradskom ambijentu. Obrađene opuse autor pregledno razvrstava u veće cjeline pa će tako biti riječi o dubrovačkim "arhitektima-činovnicima", projektantima iz drugih sredina, zatim o zagrebačkom krugu s detaljno analiziranim dubrovačkim projektima Mladena Kauzarića i Stjepana Gomboša, Draga Galića, Lavoslava Horvata i Harolda Bilinića, Juraja Denzlera, potom splitskom krugu arhitekata s Budimirom Pervanom i drugima i o dubrovačkim projektantima, a zasebna poglavlja posvećena su Kostu Strajniću, Nikoli Dobroviću te Joži Plečniku i njegovoj školi. Stilsku i morfološku analizu nadopunjuju rezultati arhivskog istraživanja koje je rezultiralo vrijednim pronađenim dokumentima, čak i za opus arhitekata koji su relativno dobro istraženi (Nikola Dobrović).

Ono što knjizi daje dodatnu kvalitetu obilje je slikovnih priloga - projektne dokumentacije, dragocjenih arhivskih fotografija te znalački snimljenih fotografija arhitekture (Marko Ercegović, Antun Baće) u kojima se bilježi suodnos arhitekture s ambijentom, različite brojne vizure i detalji građevina, osobito oni u kojima se manifestiraju znakovi modernizma. Nakon analitičkog dijela, koji se proteže na više od četiri stotine stranica, slijedi pregledni katalog svih obuhvaćenih arhitektonskih djela.

Vrijednost ovog opsežnog autorova istraživanja prvenstveno leži u finoj detekciji prodora leksika moderne arhitekture koja se temelji na sistematskoj i sveobuhvatnoj analizi djela, bez obzira je li riječ o vrhunskim dometima arhitekture ili zanatskim ostvarenjima. Shvaćajući da se povijest moderne arhitekture u Dubrovniku ne može promatrati samo kao kompendij najvažnijih ostvarenja, autor u diskurs stručno-znanstvene literature uvodi i sve one arhitekta i graditelje čiji opusi do sada nisu bili obrađeni (Jozo Dražić, Fridrich Valenta, Drago Pogačić, Rikard Trostman, Vilim Doršner, Ante Grgić i drugi) i u duhu znanstvene objektivnosti valorizira njihove dosege.

Nakon morfološko-stilske analize i komparacije s onodobnim europskim koordinatama u oblasti arhitekture, u zaključnim se dijelovima sumiraju vrijednosti i inventivnost razmatranih projekata te se postavljaju svojevrsni reperti koji nam omogućavaju snalaženje u velikom korpusu zahvaćenog materijala – od novih interpretacija do uvriježenih postulata koje autor interpretira na nov način. Tako će bez zadržke poentirati da je Kauzlarićevo i Gomboševo uređenje Gradske kavane u Dubrovniku (1934.) jedan od ključnih elemenata u afirmaciji moderne arhitekture na hrvatskom priobalju, kao i da je Dobrovićeva izgradnja hotela Grand na Lopudu (1934.-1936.) "zasigurno jedna od najsretnijih sekvenci moderne arhitekture u Hrvatskoj, kod koje je kompetencija umjetnika i povjerenje investitora nadišlo materijalna, tehnička i mentalna ograničenja periferne sredine te rezultiralo istinskim remek-djelom".

Analiza arhitekture, osim povijesne i stilsko-morfološke, uključuje i sloj lucidne analize simboličkog djelovanja oblika arhitekture. Dobrovićev Dom Ferijalnog saveza (1938.-1940.), kod kojeg je prisutna intenzivnija upotreba kamene obloge i u kojoj izostaje interakcija s okolinom, autor interpretira u ekspresionističkom ključu kao reakciju na povijesne okolnosti i nemire predratnog vremena, dok u začudnim odnosima Dobrovićevih novih formi (1938.-1940.) i zatečenih struktura Vile Ćurlica-Wolff, prepoznaje utjecaje nadrealističke strategije. Pišući o Plečnikovoj Vili Eliti na Babinom kuku (1933.-1936.), autor interpretira danas nažalost nepostojeće staklene stijenke građevine kroz složenu dijalektiku privatnog i javnog prostora: "...Naime, gotovo trećinu reprezentativnog stambenog kata, koji smješta u razinu ceste, Plečnik ostakljuje, stvarajući transparentnu opnu, pa pogled prolaznika, šetača, kroz unutrašnjost zimskog vrta dopire do morske pučine. Za razliku od intimnog, zatvorenog dijela kuće, to je prostor čiju kvalitetu vlasnik dijeli s prolaznicima, kao da nudi naknadu za posvajanje nedirnute prirode i otvorenih vizura. Za vlasnika je to pak prostor kontemplacije, sazdan na ponovnom susretu klasične

arhitekture, mediteranskog svjetla i krajolika...". Bavljeno pitanje javnog i privatnog prostora autor ne ograničava samo na markantna djela moderne arhitekture. Zanimljiva je primjerice analiza Kuće Bacelj na Boninovu (1930./31.), ostvarenja Plečnikova učenika Vinka Glanza, koja je smještena neposredno uz gradsko groblje, uz čiji jugozapadni ugao Glanz izvodi tramvajsku čekaonicu stvarajući "mikrourbanističko rješenje koje pomiruje javne i privatne funkcije, ponovno tematizira odnos novog i starog".

Odnos tradicije i modernističkih oblika u kontekstu dubrovačkog prostora problemska je kategorija koje se provlači cijelom knjigom i koju autor naglašava već u prvom poglavlju, navodeći specifičnost dubrovačke sredine, a to je referentnost arhitekture prema tradiciji. U prvom redu autor nastoji pokazati da "tradicija" za svakog graditelja i arhitekta označava nešto drugo i "da se projektanti služe nizom interpretacijskih postupaka – od doslovnog preuzimanja arhitektonskih elemenata i stilske dekoracije, korištenja regionalnih građevinskih materijala i tehnika, do nastojanja da se bez podražavanja na morfološkoj razini pronikne u dublje prostorne i strukturalne osobitosti arhitekture i graditeljstva lokalne sredine". Navedena problemska kategorija manifestira se u polemici vođenoj potkraj 1930. i početkom 1931. između don Vinka Brajevića, urednika časopisa *Novo doba* koji zastupa konzervativna stajališta i naglašava specifičnosti povijesnih gradova i agilnog Koste Strajnića, konzervatora, povjesničara umjetnosti, kulturnog radnika ključnog za povijest moderne umjetnosti u Dubrovniku, koji žestoko brani modernu arhitekturu. Autor polemiku spominje u predgovoru, ali je detaljno razrađuje u poglavlju posvećenom Kostu Strajniću te umjesto jednostranog valoriziranja Strajnićevih postavki, s oprezom i dugogodišnjim iskustvom konzervatora, afirmira i Brajevićeva stajališta.

U završnim razmatranjima ove značajne i sveobuhvatne knjige, kojom se popunila velika praznina u povijesti dubrovačke arhitekture, autor nakon plodnog dugogodišnjeg istraživanja još jedanput zaključuje da je cjelokupna dubrovačka međuratna arhitektura jedan neprestani dijalog povijesnog nasljeđa i suvremenosti te poziva na nova istraživanja i interpretacije.

Rozana Vojvoda
Umjetnička galerija Dubrovnik

Barbara Đurasović, *Cenzura u dubrovačkim političkim novinama 1891.-1914*. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2024. 239. str.

Istraživanje periodičkih publikacija postalo je svojevrsni "trend" u suvremenoj historiografiji. Riječ je o nepresušnom vrelu novih spoznaja koji otkriva mnoge dosad nepoznate detalje, osobito iz mikrohistorijske perspektive. Istraživanja Barbare Đurasović upravo su usmjerena u navedenom pravcu. Prema njezinim zaključcima, novine su "vremenski stroj za povratak u prošlost", pokazatelj modernizacijskih postignuća u pojedinim urbanim područjima, ali i dokaz društvene razvijenosti i civilizacijskoga dosega neke sredine. Svoja istraživanja Barbara Đurasović i dosad je usmjeravala na političke odnose u Dubrovniku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a na temelju podataka iz periodičkih izdanja koje su se kontinuirano objavljivala do završetka Prvoga svjetskog rata, 1918. godine. Međutim, nova knjiga Barbare Đurasović, *Cenzura u dubrovačkim političkim novinama* pruža potpuno novi pristup u istraživanju dubrovačke periodike. Cenzorski aparat u 19. stoljeću djelovao je ciklički, a autorica uočava nekoliko razdoblja. Snažan pritisak koji je potrajao do 1848., godine, kada je na snagu stupila kratkotrajna sloboda tiska, okončan je uspostavom neoapsolutizma. Njegovim slomom 1860. godine ponovno je na snagu stupila sloboda tiska, što je dovelo do značajnog omasovljenja tiskovnih izdanja diljem Habsburške Monarhije. Ipak, uzimajući u obzir činjenicu kako su sve dubrovačke novine do 1891. godine bile kratkoga publicističkog vijeka, autorica zaključuje kako je proces omasovljenja tiskovina u Dubrovniku značajno kasnio u odnosu na već postojeću brojnost listova na razini Dalmacije ili Banske Hrvatske.

Knjiga Barbare Đurasović objavljena je u izdanju Sveučilišta u Dubrovniku. Struktura je izdanja dvodijelna. Prvi dio knjige podijeljen je u nekoliko poglavlja u kojima su u kontekstu dubrovačkog političkog položaja u 19. stoljeću prikazane spoznaje o povijesti novinstva i cenzure na europskoj i svjetskoj razini (str. 27-34). Vrlo važno poglavlje posvećeno je zakonskim aktima donesenima u Habsburškoj Monarhiji jer njihova historiografska interpretacija pruža nezaobilaznu povijesno-pravnu podlogu za razumijevanje okolnosti i dinamike austrijske politike prema novinskome izdavaštvu (str. 53-63).

Uzimajući u obzir činjenicu kako su dubrovačka periodička izdanja bila politički medij lokalne elite, u posebnome je poglavlju autorica pružila sustavni pregled političkih okolnosti u Dubrovniku od 1865. do 1918. godine, s posebnim osvrtom na razdoblje prijelaza iz 19. u 20. stoljeće, kada je cenzorski aparat u Dubrovniku zbog političkih konfrontacija bio na vrhuncu djelovanja (str. 63-83). Pregled činjenica o političkim odnosima u Dubrovniku, o europskoj i hrvatskoj periodici te o cenzuri općenito, od izuzetne je važnosti za shvaćanje okolnosti razvoja nacionalne ideje na lokalnoj, regionalnoj i međunarodnoj razini, ali i za razumijevanje povijesnih koncepata. Ideologija dubrovačkih stranaka na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće imala je snažne učinke na dinamiku publiciranja lokalnih tjednika. Drugim riječima, svjetonazori lokalne političke elite uvelike su se reflektirali na način pisanja, na odnos prema konkurentskom uredništvu i na cenzorski aparat, koji je morao djelovati kako bi se pojedina nepoćudna pisanja otklonila prije službene objave lista.

Od 1891. godine, kada je pod uredništvom Frana Supila pokrenut list *Crvena Hrvatska*, dubrovačka tiskovna praksa počinje imati kontinuiran karakter pa autorica njome započinje svoje analize cenzure dubrovačkih novina. Osim *Crvene Hrvatske*, autoričin istraživački fokus usmjerio se i na prikaz okolnosti cenzuriranja listova *Dubrovnik*, *Pravo* i *Prava Crvena Hrvatska*, dok svoje istraživanje završava posljednjom godinom publiciranja *Prave Crvene Hrvatske* 1918. godine. Radi rekonstrukcije okolnosti cenzuriranja, autorica se morala poslužiti i spisima Državnog odvjetništva, Okružnog suda u Dubrovniku, kao i arhivskim fondovima *Stampa* i *Tiskovine*. Istraživanju je u mnogome koristilo što je za većinu cenzuriranih izdanja ostao sačuvan izvornik, odnosno neobjavljen i cjelovit novinski broj koji je podvrgnut postupku cenzure, što je autorici omogućilo sustavno sagledavanje razloga zapljene, odnosno cjelovitog uvida u cenzurirani tekst.

Autorica konstatira kako su dubrovačke novine u vremenskom obuhvatu od 26 godina ukupno 420 puta bile na meti zapljene, odnosno cenzuriranja. U pravilu novine nisu bile izložene cenzuri cjelokupnog broja, već su cenzurirane pojedine rubrike koje su austrijske vlasti, odnosno njihov cenzorski aparat, smatrale spornima (str. 120-159). Detaljno je analiziran i postupak cenzuriranja prema austrijskim propisima: predstavljen je njegov tijek od iščitavanja sumnjivog članka u određenome broju, preko označavanja crvenom bojom ili podcrtavanja, do donošenja konačne odluke nadležnih tijela o zapljeni. Najkompleksnije razdoblje, odnosno razdoblje najintenzivnije provedbe cenzure, očekivano je zabilježeno u razdoblju Prvoga svjetskog rata, čemu je autorica posvetila posebno poglavlje (str. 169-181). U nizu zaključnih razmatranja autorica konstatira kako je cenzura najčešće pogađala srbokatolički list *Dubrovnik*, zbog čega ga je od količine cenzuriranog teksta list ponekad bilo gotovo nemoguće čitati.

Nova knjiga Barbare Đurasović ima višestruku vrijednost. Osim što donosi pregled dubrovačke periodike u njenom ranom razdoblju, pruža mnoštvo novih spoznaja o političko-nacionalnim odnosima krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Pokazalo se da je istraživanje periodičkih publikacija zahtjevan proces u koji je potrebno uložiti značajnu količinu vremena, uz posebnu pozornost kako bi se izbjegla jednostranost. Naime, u okolnostima složenih političko-nacionalnih suprotnosti, svaki list iznosio je vlastiti ideološki svjetonazor i time se konfrontirao s konkurentskim listovima, što je utjecalo na utemeljenost argumentacije, najčešće povijesne analize. Kako bi se izbjegla pogrešna interpretacija i zadržala objektivnost u istraživačkom procesu, bilo je potrebno uključiti sve tjednike. Može se reći kako je autorica Barbara Đurasović nedvojbeno "preskočila" takvu zahtjevnu prepreku. Ovom studijom postavljeni su novi smjerovi za buduća istraživanja jednog nedovoljno proučenog razdoblja u dubrovačkoj historiografiji.

Edi Zubović

Sveučilište u Dubrovniku

